

Het beleg van
WOERDE.

1. Het Slot.
2. Nieuwe dyk.

3. Kruis schans.
4. Nieuwerbrughsche Schans.

5. De Fokkaerts van Augsburgs leger.
6. Sekveldt.

7. Geldersche Kaade.
8. Kaameryk.

9. Kaameryks Sluis.
10. Linschooten.

Militair erfgoed

De provincie Utrecht bezit niet minder dan vijf verdedigingslijnes: de Romeinse Limes, de Grebbelinie, de Oude Hollandse Waterlinie, de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het zuidelijk deel van de Stelling van Amsterdam. Deze verdedigingslijnes hebben een centraal aangestuurde ontstaansgeschiedenis met ieder een eigen karakteristiek. Geen enkele linie beperkt zich uitsluitend tot het Utrechtse grondgebied. Zelfs de Grebbelinie reikt verder, de Betuwe in. Deze militaire verdedigingslijnes zijn geënt op de Utrechtse bodemgesteldheid en hebben gebruik gemaakt van het bestaande reliëf en het eronder liggende cultuurlandschap. Sterker nog, het inundatiesysteem van deze waterlijnes is gebaseerd op het middeleeuwse ontginningspatroon en de waterbeheersing, alleen werd de beheersing van het drooghouden omgedraaid in de beheersing van het gecontroleerd onder water zetten.

Militair erfgoed van een andere orde is te vinden op het centrale deel van de Utrechtse Heuvelrug. Hier strekt zich een van de grootste militaire oefenterreinen van ons land uit. Ruim twee eeuwen hebben er Franse, Nederlandse, Duitse en Amerikaanse militairen geëfend en gekampeerd. Denk aan het Frans-Bataafse kamp bij Austerlitz, het Kamp van Zeist, de Leusderhei en de Vlasakkers. Uiteraard wordt ook de vliegbasis Soesterberg besproken, bakermat van onze luchtmacht. Na een kabinetsbesluit in 2006 tot opheffing van de basis is het terrein omgevormd tot het Park Vliegbasis Soesterberg. Eind 2014 kon het park voor het publiek geopend worden, samen met het nieuwe Nationaal Militair Museum.

Tot slot mogen de Erebegraafplaats op de Grebberberg en het Kamp Amersfoort, gedenkplaatsen van de Tweede Wereldoorlog, niet vergeten worden.

Bij het beleg van Woerden in 1575 wordt gebruikgemaakt van inundaties en is de stand omringd door schansen. Op de voorgrond het Spaanse leger dat door het dorpje Kamerik trekt.

11. Vossen schans .
12. Pytaanenschans .

13. Kromwyker schans .
14. Woerder schans .

15. Kattenbroeker dyk .
16. De Ryn .

Romeinse Limes

de grens ontsloten

De noordgrens van het Romeinse Rijk, de Limes, is de grootste lineaire archeologische structuur in Europa. De grens loopt van de monding van de Donau in Roemenië tot in Noord-Engeland. In Nederland volgt de Limes de oude loop van de Rijn, grofweg van Arnhem tot Katwijk aan Zee. Deze lijn maakt onderdeel uit van de Neder-Germaanse Limes, die doorliep in het huidige Duitsland en de Romeinse provincie *Germania Inferior* begrenste. In Utrecht vormen de Kromme en Oude Rijn de grenszone tussen Wijk bij Duurstede en Woerden. De grens is vanaf de 1ste eeuw in fases ontstaan en tot in de late 3de eeuw in gebruik geweest.

Karakteristiek

De Limes was weliswaar de uiterste noordgrens van het Romeinse Rijk, maar het was zeker geen IJzeren Gordijn *avant la lettre*, hermetisch en statisch. Voor de Romeinen, die hun rijk zagen als

imperium sine fine (rijk zonder grenzen), was een grens slechts een tijdelijke momentopname van de reikwijdte van hun macht: daar waar de expansie stakte, bevroor de situatie van dat moment, maar er was volop ruimte om later weer in beweging te komen.

De brede, meanderende Rijn vormde een natuurlijke grens. Vanuit deze positie probeerden de Romeinen hun rijk uit te breiden, maar zij werden er telkens op teruggeworpen. De Rijn was een belangrijk strategisch element in een tijd waarin bevaarbare rivieren de belangrijkste transportroutes waren: controle over de waterwegen was een vereiste om een oorlogsapparaat draaiende te kunnen houden. In die zin was de Rijn aanvankelijk niet zozeer een grensrivier die het Romeinse Rijk moest scheiden van het 'barbaarse' noorden, maar een oost-westgerichte militaire transportader die behouden en beveiligd moest worden. Zo kende de eerste honderd jaar Romeinse aanwezigheid in ons land (vanaf het begin van onze

Grens van het Romeinse Rijk in het midden van de 2de eeuw met de namen van de provincies en die van de belangrijkste steden. Onze Limes is hier te klein om de forten te vermelden. *Vetera* is het eerste fort dat hier staat aangegeven, het huidige Xanten, net over de grens in Duitsland.

jaartelling) perioden van expansiedrift richting Engeland en Duitsland, van diplomatieke oorlogvoering, van opstand van de 'barbaren', maar ook van relatieve rust. Aan het eind van de 1ste eeuw n.Chr. (tussen de jaren 85 en 90) is met het inrichten van de provincies Neder-Germanië en Boven-Germanië een einde gekomen aan de onduidelijke status van de Rijnzone en is er sprake van de lineaire structuur die wij nu de Limes noemen: een lijn van forten en wachttorens langs de linkeroever van de Rijn, verbonden door een militaire, verharde weg, de *via militaris*.

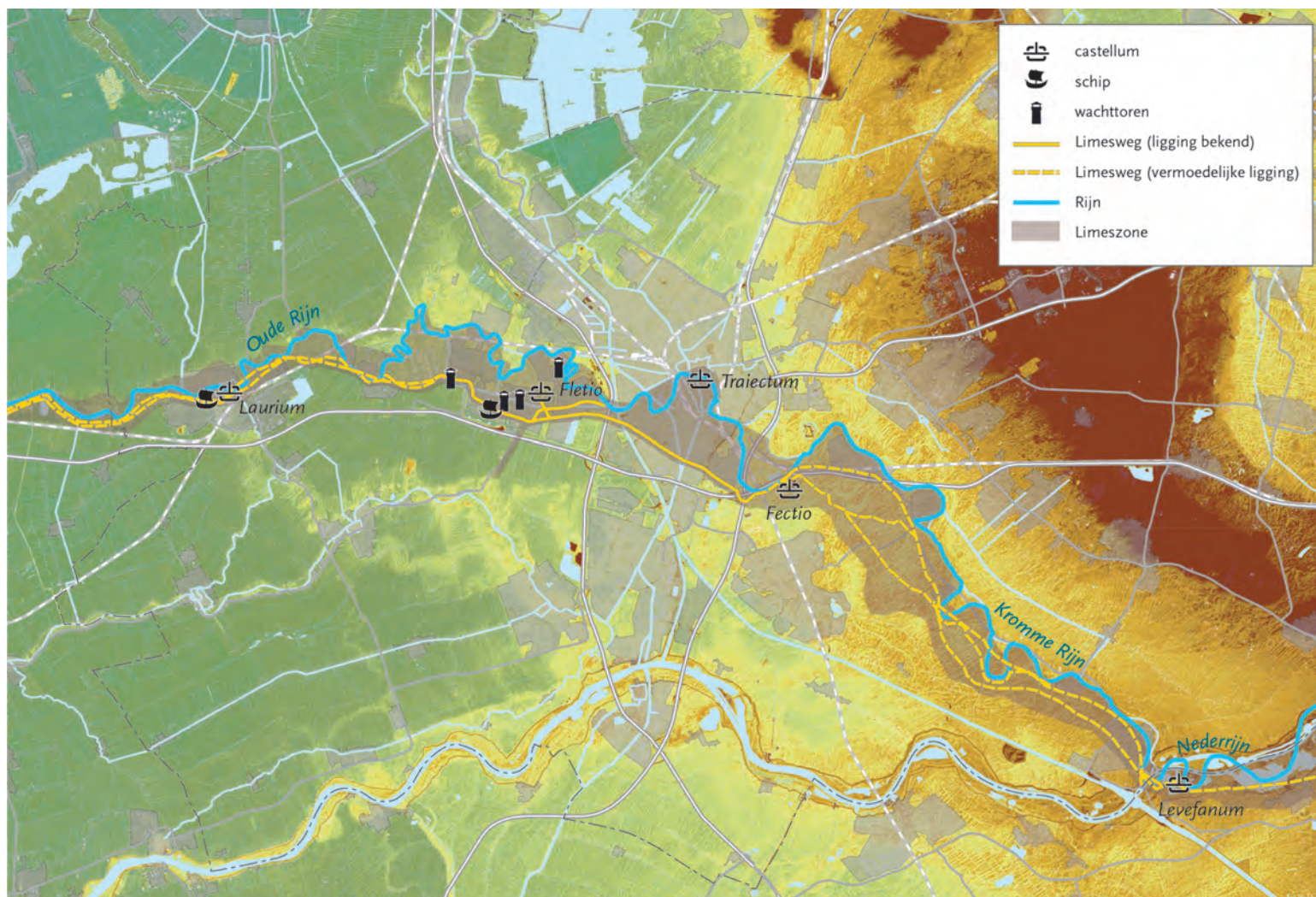
Castella in de provincie Utrecht

Sommige van de plaatsen langs de Limes kennen wij dankzij een middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart uit de 3de tot 4de eeuw, bekend geworden als de Peutingerkaart. In de provincie Utrecht staat *Laurium* voor Woerden. Het op de kaart voorkomende *Fletione* is lastiger: het zou een verschrijving van *Fectio* en dus Vechten kunnen zijn. Want dat de legerplaats in Bunnik de naam *Fectio* droeg, kan worden afgeleid uit een daar gevonden altaarsteen,

'Zoals ik al eerder vertelde, was als gevolg van het beleid van Diocletianus het Romeinse Rijk aan al zijn grenzen door steden, forten en wachtposten beschermd, en was het hele leger daarin ondergebracht. De barbaren konden er niet langs komen, want als ze aankwamen stond overal een strijdmacht tegenover hen, klaar om ze terug te werpen. Deze veiligheid is door Constantijn ondermijnd, want hij haalde het grootste deel van de soldaten uit de grensgebieden weg en stationeerde ze in steden die geen bescherming nodig hadden, terwijl hij de mensen die door de barbaren bedreigd werden, hun bescherming ontnam.'

Zosimos, *Historia Nova*, in: *Limes Atlas*, p. 33. De eind 5de-eeuwse Byzantijnse historicus Zosimos beschreef de tanende macht van het Romeinse Rijk die door het beleid van Constantijn, keizer van 307 tot 337, werd ingeleid.

gewijd aan de godin Viradecdis. Gezien de op de kaart vermelde afstand van 16 *leugae* tot het verderop gelegen *Levefanum*, het *castellum* bij Rijswijk in de buurt van Wijk bij Duurstede, kan de toewijzing aan *Fectio* niet kloppen. Dan zou ook het aantal mijl (= leuga) verkeerd moeten zijn overgeschreven: 16 mijl komt overeen met ruim 35 kilometer, terwijl hemelsbreed slechts 17 kilometer *Fectio*

Kaart van de Romeinse Limeszone in de provincie Utrecht op het Actueel Hoogtebestand Nederland. Aangegeven zijn de vijf *castella*, de Limesweg en de belangrijkste vondsten als schepen en wachttorens. De Rijn is volgens het kronkelende verloop uit de Romeinse tijd gereconstrueerd.

van *Levefanum* scheidt. Daarom wordt wel verondersteld dat *Fletio* het *castellum* Hoge Woerd aanduidt. Er kan ook iets zijn misgegaan bij het kopiëren van oude kaarten in de middeleeuwen, en wie weet waren er al fouten ingeslopen bij het optekenen. Wat hoe dan ook opvalt is dat het *castellum* bij Utrecht niet op de Peutingerkaart voorkomt. Nu hoefden deze kaarten niet volledig te zijn; ze waren bedoeld om goed te kunnen navigeren, een beetje vergelijkbaar met onze borden langs de snelweg. Dat neemt niet weg dat het Utrechtse *castellum* het vermelden waard was. Gelukkig deed een andere bron uit de 3de eeuw dat wel. De *Itinerarium Antonini* was een reisgids zonder kaart die enkel namen en onderlinge afstanden weergaf. Hier staat *Traiectum* in, maar de andere Utrechtse *castella* weer niet. Gecombineerd geven deze bronnen de namen uit de Romeinse tijd, in elk geval wat betreft de Utrechtse regio.

Militaire grensweg

De grensweg lag veelal verhoogd in het landschap, op een grondlichaam van soms wel één meter hoog. Daar waar bescherming nodig was tegen oeverwaldoorbraken en overstromingen werd de Limesweg beschoeid of omkist. Bij de reconstructie van het wegtracé tussen Vechten en Katwijk bleek dat de Romeinse wegebouwers een voorkeur hadden voor aanleg van rechte

stukken, liefst op (middel)hoge oeverwallen, maar ook laaggelegen komgebieden gingen zij niet uit de weg. Op de plaatsen waar weg en rivier samenkwamen zijn her en der steigers en (los)kades aangetroffen uit de Romeinse tijd. Deze hadden ongetwijfeld een logistieke functie. Langs de weg bevond zich een militaire zone: bij de *castella* ontstonden kampdorpen (*vici*) en grafvelden; tussen de *castella* in stonden op regelmatige afstand wachttorens.

Het behoud van de militaire infrastructuur was langs de hele linie een heuse strijd tegen het water. Het landschap was relatief nat, zeker de veengebieden ten westen van Utrecht, en in de loop van de Romeinse tijd vond bovendien geleidelijke vernatting van het landschap plaats door een stijgende grondwaterspiegel. De meanderende rivier verlegde nietsontziend haar loop door voortdurende erosie van buitenbochten.

Dit noopte de Romeinse soldaten tot het aanleggen van waterbouwkundige werken en het aanpassen van hun standaardmethoden voor het bouwen van wegen, forten en dergelijke; en het vroeg om praktische, creatieve oplossingen. Zo werd getracht de erosie door het rivierwater tegen te gaan door oeverversterkingen aan te brengen met bijvoorbeeld ladingen basaltblokken of door oude schepen af te zinken die als krib moesten fungeren om de kracht van de stroming te temperen.

Multicultureel klimaat

De aanwezigheid van een lineaire structuur betekende niet dat er een abrupte scheidslijn liep tussen Romeins en 'barbaars' gebied. Het Romeinse leger claimde ook gebieden aan de overzijde van de Rijn als weidegronden en bossen als bron van hout. Daarnaast werd het Romeinse verdeel-en-heersprincipe toegepast om potentiële bedreigingen te neutraliseren. In de zone direct ten zuiden van de Limes voltrokken zich door de militaire aanwezigheid en de inlijving in het Romeinse Rijk ingrijpende landschappelijke, culturele en sociaal-economische veranderingsprocessen. De troepen hadden een grote behoefte aan hout voor de bouw van forten, huizen in de *vicus*, de weg, maar ook simpelweg als brandstof. Hele gebieden werden ontbost en veranderden in graslanden. Dat moet in *Fectio* ook zijn gebeurd, waar eind 1ste eeuw een cavalerie-eenheid (*ala*) met 500 à 1000 paarden gestationeerd was.

De lokale bevolking nam toe en er vond specialisatie van de landbouw en veeteelt plaats om te kunnen voldoen aan de vraag van het leger of om belasting te kunnen betalen. Onder de lokale bevolking werden manschappen gerekruteerd voor het leger, doorgaans als soldaat van de hulpstroepen (*auxilarii*), maar ook voor de Germaanse vloot (*classis augusta Germanica*). Sommigen dienden zelfs in de Praetoriaanse garde, de 'lijfwachter' van de keizer.

Restant van de tufstenen muur van het castellum *Traiectum* onder het Domplein te Utrecht.

MATRIBVS SACRUM, 'Aan de Moedergodinnen gewijd'. Zo begint de tekst op dit kleine, 34 cm hoge, altaar aan zandsteen. Het altaar is gemaakt in opdracht van een zekere Gaius Iulius Respectus, die 'voor zichzelf en de zijnen' een gelofte had ingelost, 'graag, met plezier, en met reden'. Wie was Gaius Iulius Respectus, en wat voor gelofte had hij gedaan aan de Moedergodinnen? Waarschijnlijk was hij een legionair die in het fort *Fectio* gelegerd was, en waarschijnlijk was hij afkomstig uit de Romeinse provincie *Noricum* (nu: Oostenrijk). De naam 'Respectus' kwam daar vaker voor.

De rekruten zorgden voor wederzijdse beïnvloeding en vermenigving. Zij zorgden samen met de invloed die uitging van de forten en de kampdorpen daaromheen, voor het verspreiden van nieuwe gebruiken en geïmporteerde goederen in het directe achterland van de Limes. Gedraaid aardewerk, olielampjes, maar ook schrijfgerei, bronzen godenbeeldjes en allerlei metalen gebruiksvoorwerpen getuigen hiervan. Er zijn in het Kromme Rijngebied zelfs aanwijzingen dat de specifieke Romeinse bouwstijl met *porticus* (omgang of 'veranda') zoals deze in de forten werd toegepast, navolging vond in nabij gelegen rurale nederzettingen. Men moet zich bij deze nederzettingen niet teveel voorstellen: de meeste bestonden uit twee à drie boerderijen. Opvallend is ook dat vanaf het einde van de 1ste eeuw verkavelingspatronen waarneembaar zijn in dit gebied; niet alleen nederzettingenlocaties werden omgreppeld, er ontstonden ook veldsystemen. Mogelijk duidt dit op registratie, belasting en controle vanuit de Romeinse civiele overheid.

Bijzonder bodemarchief

De Romeinse geschiedenis spreekt tot de verbeelding, maar er is van de Limes boven de grond weinig terug te vinden. Sporen van de grensweg, *castella*, kampdorpen, wachttorens en grafvelden liggen verscholen in de bodem, evenals de resten van nederzettingen in het directe achterland. Op sommige plaatsen zullen de sporen veilig afgedekt zijn door een beschermende kleilaag, elders zullen zij juist kwetsbaar dicht aan het oppervlak liggen, zeker wanneer er in de moderne tijd sprake is geweest van egalisatie of afgraving. Sporen van de Limes binnen de actieve stroomgordels zijn voor een deel verdwenen omdat de rivier telkens zijn loop verlegde. Na de afdamming bij Wijk bij Duurstede in 1122 en bedijking van de rivier

Geheel boven • Impressie van het castellum *Laurium* in de parkeergarage onder het kerkplein te Woerden. Tekening Ulco Glimmerveen.

Boven • Transformatorkastje met op de vier zijden in de windrichtingen voorstellingen van een Romeins landschap rond Houten met een Romeinse villa, een inheemse nederzetting, castellum *Fectio* en infrastructuur van de Limes. Tekeningen door Mikko Kriek.

kwam daar een einde aan. De resten van het castellum *Levefanum*, dat werd gebouwd op de strategische plek waar Rijn en Lek zich splitsten, zijn door de rivier meegevoerd. Het bijbehorende noordelijker gelegen kampdorp bleef gespaard en groeide uit tot de vroeg-middeleeuwse handelsstad Dorestad, het latere Wijk bij Duurstede.

Ondanks de op enkele plaatsen verstorende effecten van de rivier heeft juist het water in hoge mate bepaald wat er van de Limes in Nederland resteert. Dankzij het afdekkende kleipakket en de hoge grondwaterstand is een rijk archief aan archeologische sporen behouden gebleven, met onder andere resten van schepen, kades, houten beschoeiingen en organisch materiaal, dat elders langs de Limes veelal verloren is gegaan.

Beleving van een wereldmonument

De Limes is, ondanks het verborgen karakter van de fysieke restanten, zeker niet onzichtbaar. De structuur en loop van de Romeinse grens is herkenbaar in plaatsen die ontstaan zijn op of rond de ruïnes van Romeinse *castella*, zoals Utrecht en Woerden. Soms komen de sporen van de Limes letterlijk aan het licht: delen van de grensweg zijn opgegraven en er zijn aanlegplaatsen ontdekt, zoals in de Vinex-locatie Leidsche Rijn en in Bunnik bij de aanleg van de N421. Op het Domplein in Utrecht kunnen bezoekers meters onder de grond afdalen om zelf de restanten van het stenen *castellum* uit de vroege 3de eeuw te ontdekken (*DOMunder*).

Omdat zichtbare overblijfselen van de Limes op grotere schaal ontbreken, wordt geput uit een ruim assortiment van andere middelen om de aandacht van het publiek te vestigen op het verborgen erfgoed: van visualisaties of kunstwerken die belangrijke sporen in de grond markeren tot nieuwe media-applicaties en games. Natuurlijk kan het roerende materiële erfgoed uit deze periode bekeken worden in musea en tentoonstellingen op locatie. In de toekomst mag dit uitzonderlijk erfgoed zich mogelijk verheugen op een plaats op de UNESCO Werelderfgoedlijst. Nederland en Duitsland willen samen de Neder-Germaanse Limes toevoegen aan het bestaande Werelderfgoed *Frontiers of the Roman Empire*, waar de beroemde *Hadrian Wall* in Engeland, de *Antonine Wall* in Schotland en de *Obergermanisch-Raetische Limes* in Zuid-Duitsland reeds deel van uitmaken.

Geschiedenis

Reeds voor de komst van de Romeinen fungeerde de Rijn als natuurlijke grens. Caesar memoreert in zijn *De Bello Gallico*, het werk dat hij als politieke propaganda schreef over de Gallische Oorlogen (58-51 v. Chr.), dat de *Belgae* de dappersten waren van heel Gallië 'omdat ze het verst van de Romeinse beschaving woonden, geen contact hadden met handelaars, die luxeartikelen importeerden waarvan men verzwakt zou raken, en omdat zij regelmatig oorlog voerden met de Germanen, een buitengewoon ruig volk aan de andere kant van de Rijn'. Caesar veroverde Gallië tot aan de Rijn, maar naar zou blijken was deze verovering verre van solide en stabiel. Caesar poogde dit op te lossen door zijn beproefde verdeel-en-heerstactiek: het sluiten van verdragen met bepaalde stammen, terwijl hij andere stammen juist op afstand hield en verbood om zich binnen het Romeinse Rijk te vestigen. Naar verluidt zijn zo de Bataven en Cananefaten als bondgenoten de grensregionen binnengetrokken. De noordelijkste regionen bleven echter licht ontvlambaar, met als gevolg dat Caesars opvolger Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.) zich genoodzaakt zag om ten strijde te trekken tegen de stammen aan de overzijde van de Rijn.

Germania capta

Augustus had grootse plannen: hij wilde het nieuw te veroveren gebied inrichten als een nieuwe provincie Germania en trof voorbereidingen om Keulen als de politieke en administratieve hoofdstad in te richten. Zijn ambities kregen een flinke tegenslag te verduren toen 18.000 Romeinse soldaten in het jaar 9 n. Chr. een vernietigende nederlaag leden in het Teutoburgerwoud. De Romeinen trokken zich terug uit de Over-Rijnse gebieden, maar getuige de expedities die daarna werden ondernomen was het idee van één Germania nog niet losgelaten. Maar keizer Tiberius (14-37 n. Chr.) maakte in het jaar 16 n. Chr. voorlopig een eind aan dergelijke

expedities. De nieuwe provincie zou er voorlopig niet komen, wat voor de Rijnzone een periode van bestuurlijke onzekerheid inluidde.

De latere keizers Caligula (37-41) en Claudius (41-54) ondernamen nieuwe pogingen tot inlijving van Germaans gebied, zonder noemenswaardig succes. Uiteindelijk besloot keizer Domitianus (81-96), nadat Romeinse troepen in 83 terrein hadden veroverd op de Chatten in Zuidwest-Duitsland, dat Germania veroverd was. Hij gaf zichzelf de eretitel *Germanicus* en liet munten slaan met de opdruk *Germania capta*. Bestuurlijk gezien werd de ooit door Caesar beoogde provincie *Germania* definitief opgegeven. In plaats daarvan werd het Romeinse Rijngebied afgescheiden van *Gallia Belgica* en onderverdeeld in de provincies *Germania Superior* (Boven-Germanië) en *Germania Inferior* (Neder-Germanië), verwijzend naar de positie ten opzichte van de beneden- en bovenloop van de Rijn.

Bufferzone

Van Caesars troepen zijn in Nederland geen sporen gevonden. De eerste tekenen van militaire aanwezigheid vinden we in het legioenskamp (*castrum*), dat ten tijde van Augustus omstreeks het jaar 19 v.Chr. in Nijmegen werd aangelegd. In de periode tussen ongeveer 5 v.Chr. en 15 n.Chr. werden legerkampen gebouwd op verschillende strategische posities die toegang boden tot het vrije Germanië: Velsen, Vechten en Arnhem-Meinerswijk. De eerste basis van wat zich zou ontwikkelen tot de Limes werd hiermee gelegd. De volgende serie forten langs de Rijn werd in 40-41 n.Chr. in West-Nederland gebouwd onder keizer Caligula, die van plan was om een militaire expeditie naar Britannia te ondernemen. Het is daarom aannemelijk dat deze forten gericht waren op het ondersteunen van deze militaire operatie en het beveiligen van bevoorradingstransporten over de Rijn. Weliswaar blies Caligula de overzeese plannen af, zijn opvolger Claudius kwam in een gespreid bed en klaarde de klus in 43 n.Chr. alsnog. Met de inlijving van *Britannia* in het Romeinse Rijk werd de functie van de Rijn als verbindende militaire transportader nog belangrijker.

Na het jaar 47 werd de fortenreeks langs de westelijke Rijnloop verder verdicht. Keizer Claudius had de Neder-Germaanse commandant Corbulo teruggesloten: het was niet de bedoeling dat deze op militaire expeditie ging aan de overzijde van de Rijn om Germaanse piraten te bestrijden; hij moest zich terugtrekken achter de Rijn. De Romeinse invloedssfeer strekte zich wel uit tot in het gebied aan de overzijde van de Rijn; er werd als het ware een bufferzone aangehouden, die voor het gebruik van het leger was gereserveerd.

Germaanse stammen mochten zich daar niet vestigen, zo luidt het verhaal, dat Tacitus ons vertelt over de twee Friese 'koningen' Verritus en Malorix. Zij reisden af naar Rome om hun beklag te doen, nadat hen te kennen was gegeven dat zij niet welkom waren in de buurt van de Rijn. Maar zonder het gewenste resultaat: de zone bleef voor het Romeinse leger. Als troostprijs, of was het een zoethoudertje, ontvingen zij het Romeins burgerschap. Er zijn meer vergelijkbare verhalen bekend uit de literatuur, zoals over Boiocalus, leider van de Ampsiviërs. Voor hem liep het beduidend minder goed af: na een mislukte poging tot opstand tegen Rome werden zijn onderdanen aan hun lot overgelaten, sloegen ze aan het zwerven en werden uiteindelijk, zo wil de overlevering, vermoord of als slaven verkocht.

Reconstructie Romeinse wachttorens bij fort Vechten.

Wederopbouw

Beheersing van de waterwegen was in de Rijndelta een eerste vereiste, zoals blijkt uit de keuze voor de locaties van *castella* en wachttorens. De wachttorens werden voor het merendeel pal aan de rivier aangelegd, terwijl *castella* op veilige afstand van het water kwamen te liggen en vaak op een hoogte werden gebouwd. Het ongemak van frequente overstromingen in de Rijndelta woog kennelijk niet op tegen het voordeel van een strategische positie aan de rivier. Zo werden *castella* aangelegd op de zuidoever van de Rijn, vrijwel steeds op plaatsen waar zijtakken toegang gaven tot het voor- en achterland. De vondst van wachttorens in Leidsche Rijn, waarvan de oudste dateert van rond het jaar 50, schetst eenzelfde beeld: ze stonden dicht bij de rivier, met zicht op een volledige bocht. Ongetwijfeld zal er tussen de verschillende locaties langs de rivier een weg over land hebben gelopen, maar uit deze vroege periode is daarvan niets teruggevonden.

Nadat Romeinse versterkingen tijdens de Bataafse opstand in de jaren 69-70 op grote schaal, tot in Xanten aan toe, waren verwoest, waren herbouw en nieuwbouw noodzakelijk. Onder de Flavische keizers, Vespasianus, Titus en Domitianus (69-96) werd de verbindingsweg omgevormd tot een echte doorlopende grensweg. Over deze verharde weg konden in hoog tempo troepen worden vervoerd tussen de militaire steunpunten. Dat gebeurde in de jaren 80 ook op grote schaal, toen manschappen ingezet werden in het Donagebied, waar de Daciërs voor problemen zorgden.

Uitsnede uit een Italiaanse versie van de Peutingerkaart. Deze 13de-eeuwse kaart, genoemd naar de humanist Konrad Peutinger uit Augsburg die de kaart in 1507 in bezit kreeg, gaat terug op een Romeinse routekaart van omstreeks 365 n.Chr. Hoofddoel van deze kaart was om de wegen tussen de steden aan te geven. De reiziger had voldoende houvast aan de plaatsnamen, afstandsvermeldingen, zijwegen, symbolen voor de herkenning van speciale locaties (badplaatsen, forten) en de namen van rivieren, zeeën en gebergten. Tussen de *Fl. Renuis* (Rijn) en de *Fl. Patabus* (Maas) lopen twee dunne gekartelde lijnen. Deze wegen beginnen bij *Lugduno* (Brittenburg bij Katwijk?) en komen samen in *Noviomagi* (Nijmegen). Daartussen lezen we de namen van forten: *Pretorium Agrippine* (Valkenburg), *Matilone* (Leiden), *Albanianis* (Alphen a/d Rijn), *Nigropullo* (Zwammerdam), *Lauri* (Woerden), *Fletione* (Hoge Woerd bij Vleuten?), *Levesano* (Wijk bij Duurstede), *Carvone* (Kesteren) en *Castra Herculis* (Meinerswijk bij Arnhem?). Tussen de forten zijn in Romeinse cijfers de afstanden aangeduid in Gallische mijl- of *leuga*-eenheden (1 *leuga* = 2200 tot 2500 meter). De VII tussen *Lauri* en *Fletione* staat dus voor 15 tot 17 km.

De weg werd ook de belangrijkste doorgaande landroute voor personen- en handelsverkeer in Noordwest-Europa. In strategisch en economisch opzicht was de weg daarom voor het Romeinse leger van levensbelang. Het stak daarom veel energie in het onderhoud. Daar kwam het nodige technisch vernuft bij kijken, onontbeerlijk voor wie het enigszins droog wilde houden in de bijzondere landschappelijke situatie van onze streken, met sterk wisselende waterstanden in een wijd meanderende Rijn.

Rond het jaar 100 werd de infrastructuur langs de Rijn op grote schaal verbeterd en uitgebreid. Wellicht waren deze ingrepen erop gericht om de grenszone met geringere bezetting te kunnen beheersen, want kort na het jaar 100 werden opnieuw grote aantallen soldaten aan het gebied onttrokken om zuidelijker langs de Limes strijd te leveren in de Dacische Oorlogen (101-102 en 105-106). In de jaren 123-125 kreeg de Limes een grondige, systematische opknappbeurt. Onderzoek in Leidsche Rijn heeft aangetoond dat in het jaar 125, drie jaar na het bezoek van keizer Hadrianus aan de Limes, het tracé van de grensweg werd verlegd. Daarbij kreeg de weg zelf een nieuwe houten bekisting. De recent aangetroffen Limesweg bij de Rietsloot in Bunnik duidt eveneens op werkzaamheden in het midden van de jaren twintig van de 2de eeuw. Vanaf deze tijd vonden veel minder verplaatsingen van troepen plaats.

Frankische invallen

In de tweede helft van de 2de eeuw stond de Romeinse rijksgrens weer onder druk. Germaanse groepen van buiten het rijk zagen zich door veranderende machtsverhoudingen in hun leefgebied gedwongen om elders hun heil te zoeken en rammelden aan de poorten. De onrust in het vrije Germanië zette door en zorgde voor

nieuwe allianties, met krachtige groepen als Alemannen, Goten en Franken tot gevolg. Deze onrust, in combinatie met een bijna voortdurende strijd om het keizerschap en de negatieve gevolgen daarvan voor de grensverdediging, zorgde ervoor dat de aanvallen van buitenaf op het Romeinse Rijk in de loop van de 3de eeuw heviger werden. Rond 257-260 vond een eerste grote inval van Frankische troepen plaats. Zij wisten door te stomen tot diep in Gallië en het Iberisch schiereiland. Na een periode van relatieve rust, was het in 275-276 weer raak. Ditmaal braken de Franken door de rijksgrens heen, volgens de overlevering alle forten langs het noordelijk deel van de Neder-Germaanse Limes verwoestend.

Deze situatie leidde tot een reorganisatie van het militaire apparaat, waarbij het accent verschoof van permanente stationering van troepen langs de Limes naar mobiele ruitereenheden die snel konden ingrijpen. Keizer Constantijn (306-337) breidde dit systeem uit en stationeerde eenheden van een soort interventiekorps in de versterkte steden in het achterland. Langs de Limes werd op enig moment nog een poging tot vaste grensverdediging ondernomen in de vorm van zogenaamde *burgi*: kleine, versterkte forten, veelal aangelegd op het terrein van een verlaten kamp. Tevens zijn uit deze periode versterkingen aan de overzijde van de Rijn bekend, die fungeerden als vooruitgeschoven post voor expedities in vijandelijk gebied. Tot in de 5de eeuw wisten de daadkrachtigsten onder de Romeinse keizers de Limes te herstellen en invallers onder controle te houden. De Frankische koningen, volgens eigen zeggen de rechtmatige opvolgers van de Romeinse keizers, namen de overblijfselen in bezit en schonken die later aan kerkelijke instanties. Zo kwamen de meeste restanten van de Limes in Utrecht uiteindelijk in handen van de Utrechtse bisschop.

Een impressie van het *castrum Laurium* (Woerden) met de Oude Rijn op de achtergrond. Tekening Ulco Glimmerveen.

Inrichting: bewaakte transportader

De Romeinen wisten ook dat de afstand over rechte wegen het kortst was. Maar de oeverwallen van de Rijn waren bochtig en doorsneden door talloze geulen en zijstromen. Bij de aanleg van de weg moesten bochten worden afgesneden en zijrivieren worden overbrugd. Tegen wateroverlast lag het wegdek veelal verhoogd op een dijklichaam. Om afkalving te voorkomen werden over kilometers afstand zware beschoeiingen tegen het talud geslagen. Langs de weg lagen op gezette afstanden militaire steunpunten. Riviersplitsingen waren om strategische redenen de favoriete locaties. Deze steunpunten bestonden uit *castella*: versterkte garnizoenskampen met elk een bezetting van minimaal enkele honderden soldaten. Tussen de *castella* in, direct aan de rivier, stonden kleinere wachtposten en signaaltorens.

Van de omstreeks achttien in ons land gebouwde *castella* liggen er vier in de provincie Utrecht: in het centrum van Woerden (*Laurium*), op de Hoge Woerd ten noorden van De Meern (*Fletio?*), op het Domplein in Utrecht (*Traiectum*) en vlak naast het 19de-eeuwse Fort Vechten (*Fectio*). Een vijfde *castrum*, *Levefanum* onder Wijk bij Duurstede, lag in de uiterwaarden van de Lek bij Rijswijk, net op Gelders grondgebied. Deze is door de gewijzigde loop van de rivier geheel verspoeld. De opzet van een Romeins legerkamp was in beginsel altijd hetzelfde. Alle hadden een rechthoekig grondplan waarvan de maten per fort enigszins verschilden. *Traiectum* was 125 bij 150 meter groot, *Fectio* was het grootste Romeinse *castrum* van ons land en mat 150 bij 180 meter. Een *castrum* bestond uit drie stroken, waarbij de eerste twee gescheiden worden door de hoofdweg (*via principalis*). De *via praetoria* stond daar haaks op, met in het verlengde de *via decumana*. Parallel daaraan verdeelden kleinere straten het kamp in blokken. In het centrum lag het hoofdkwartier (*principia*) met daaromheen de vertrekken van de commandant (*praetorium*), de ziekenboeg,

werkplaatsen en opslagchuren. De soldaten verbleven in groepen van acht in barakken.

Bij de meeste forten in Nederland is er sprake van een afwijkend grondplan: de *retentura*, het achterste deel van een kamp voor extra huisvesting, ontbreekt, wat het geheel eerder een vierkante dan rechthoekige vorm gaf. Dit is bijzonder, want buiten ons land komt dit zelden voor. Het is daarmee aannemelijk dat deze vorm afgestemd is op de functie of mogelijkheden ter plaatse. Aangezien er op de plekken waar deze 'gereduceerde' forten zijn aangelegd voldoende ruimte was om een 'normaal' fort aan te leggen, wordt verondersteld dat de aanpassing is ingegeven door de functie. Een dergelijk grondplan kon in de stad Utrecht en in mindere mate in Vechten gereconstrueerd worden. Van de *castella* in Woerden en Hoge Woerd is het binnenterrein onvoldoende onderzocht om daar een uitspraak over te doen. Aanvankelijk zijn de *castella* opgetrokken uit hout. Eind 2de, begin 3de eeuw wordt overgestapt op steenbouw. Kleinere militaire posten zijn tot nu toe alleen gevonden in de Vinex-locatie Leidsche Rijn, maar vermoed wordt dat ze ook in de buurt van Houten en ten zuidwesten van Cothen liggen.

Bij een *castrum* ontstonden langs de uitvalswegen in de loop der tijd grafvelden en een kampdorp (*vicus*). Zo'n kampdorp was een burgerlijke nederzetting die gericht was op het naastgelegen militaire fort. In de *vicus* verbleven handelaren en ambachtslieden, maar ook vrouwen en kinderen van soldaten en veteranen. Het is goed mogelijk dat *vici* een regionale functie hadden als economisch en religieus centrum voor het achterland, daar waar een puur burgerlijk regionaal centrum ontbrak.

Naast deze militaire basisinfrastructuur zijn in de Limeszone ook andere sporen overgebleven; sporen die direct verband houden met het water, zoals aanlegplaatsen voor schepen, botenhuisen, scheepswrakken, kadebeschoeiingen, maar ook heuse waterwerken. Reeds onder Augustus werd een strekdam aangelegd bij de

Ontdekking bij De Meern van de Limesweg en een Romeins schip, dat aan de zijkant van de weg was afgezonken. Inmiddels is het wegtracé in de nieuwbouw opgenomen. Luchtfoto van maart 2003.

splitsing van de Waal en de Rijn, met als doel de waterstroom in de Rijn te verhogen: de Drususdam. In diezelfde tijd werd het kanaal van Drusus gegraven, dat vermoedelijk de Rijn verbond met de Gelderse IJssel. Ook West-Nederland kent een Romeins kanaal: de Corbulogracht, gegraven als binnenlandse doorgang tussen Rijn en Maas. Op enkele plekken in de provincie Utrecht is de directe invloed van de Limes op het bewoningspatroon tot zeker tien kilometer ten zuiden van de Rijn aantoonbaar. Ook langs de noordoever van de Rijn zal de invloed van de militaire aanwezigheid te merken zijn geweest.

Ligging: van *Levefanum* naar *Laurium*

Het militaire deel van de Limeszone concentreerde zich in een smalle strook langs de Rijn en de weg. De weg volgde zoveel mogelijk de zuidelijke oever van de Kromme en Oude Rijn. Direct aan de rivier was het gevaar voor overstroming groot; hier en daar is een veiliger route gekozen of zijn versterkingen aangebracht. Helaas zijn door latere verleggingen van Rijn en Lek de meeste stukken weg in de buurt van Wijk bij Duurstede verdwenen.

Maar er bestaan wel vermoedens waar de weg heeft gelopen; de eerste mogelijkheid is de zuidelijke rand van de toen nog actieve meandergordel van de Kromme Rijn.

Een tweede variant zou veel meer landinwaarts gelegen kunnen hebben: op de Werkhovense stroomrug en op de bredere en minder overstromingsgevoelige Houtense stroomrug. Ten noordwesten van Wijk bij Duurstede is dit traject in de richting van Houten af te leiden uit de vrijwel rechte lijn die zich aftekent in de ligging van Romeinse vindplaatsen. Deze vondsten verwijzen waarschijnlijk naar nederzettingen en sporen van activiteiten die op deze weg georiënteerd waren. Bijkomend voordeel was dat een vrijwel recht traject naar Vechten (*Fectio*), het volgende fort, kon worden gekozen. Dat dit het meest waarschijnlijke tracé is, blijkt ook uit een paar honderd meter lange grindlaag die in het najaar 2004 ten westen van Werkhoven is aangetroffen.

In 2013-2014 werden langs de Achterdijk tussen Vechten en Bunnik sporen van de Limesweg gevonden: een vrijwel recht stuk weg bestaande uit een grindverharding van circa vijf meter breed. De

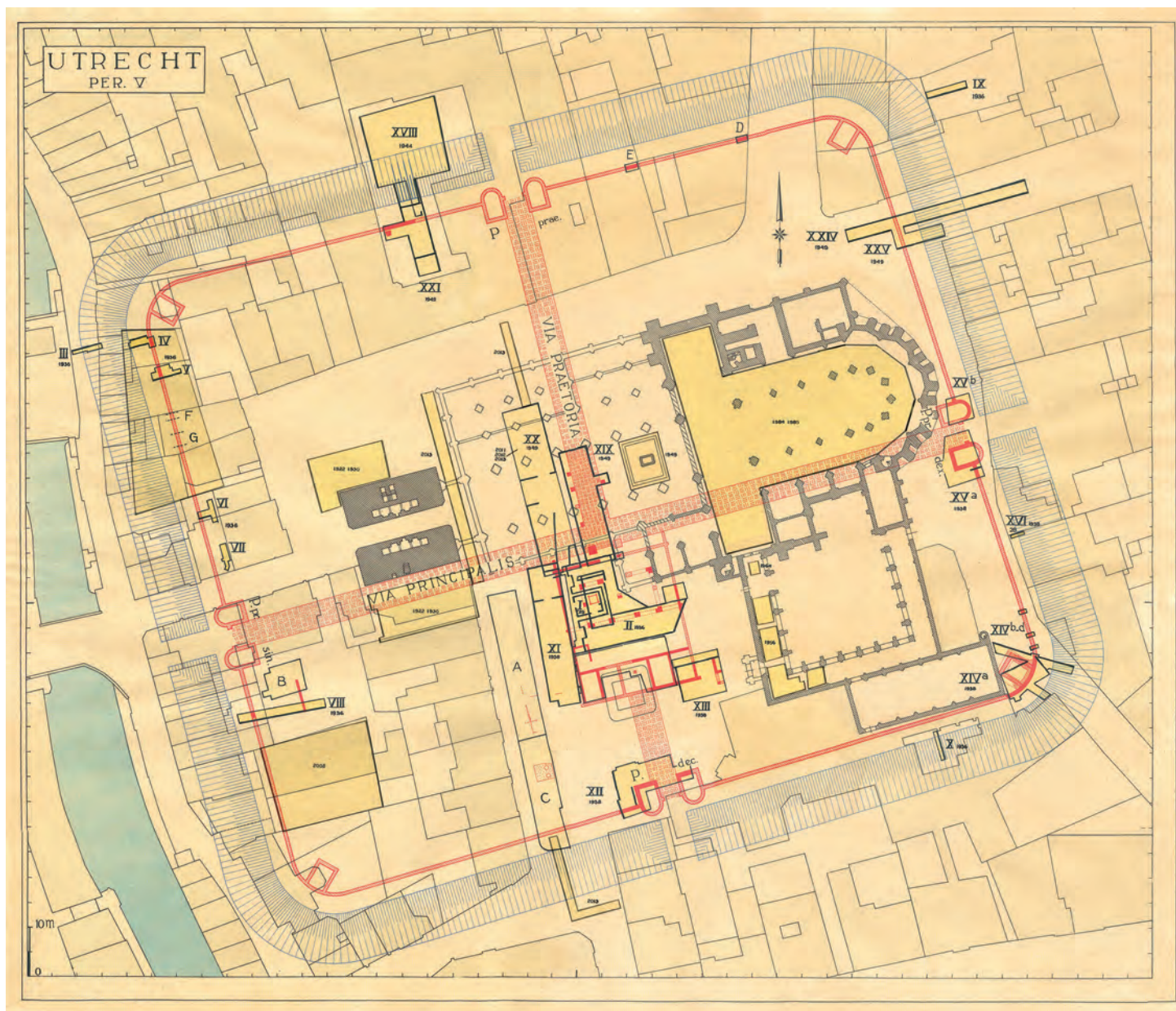
Reconstructie van castellum *Fectio* met de Limeswegen en de oude Rijnlopen op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland. Bij de aanleg van de parkeerplaats voor Oud-Amelisweerd is een ijzeren wielband uit de Romeinse tijd aangetroffen in de oever van een oude Rijnloop. Misschien hoorde het bij een wiel van een Romeinse wagen, die te hard reed en in de rivier was terecht gekomen. In geel de vroegmiddeleeuwse wegen en de namen van de historische boerderijen. Bij De Mast zien we een paar ingezakte stukken grond in het weiland. Een luchtfoto uit 2003 toont op deze plek de contouren van een gebouwencomplex (zie inzet). Misschien zijn dit de resten van de middeleeuwse kapel Wiltenburg die hier ergens gestaan moet hebben.

weg loopt van de ene oeverwal naar de andere, waarbij ze een natte laagte letterlijk overbrugt. Datering van de houten palen, die hier als wegbeschoeiing fungeerden, wijst erop dat de weg rond 73-74 werd aangelegd en in de jaren 124/125 werd meegenomen in de structurele herstelronde. Ten noordoosten van Houten zou de oever van de Kromme Rijn weer opgezocht kunnen zijn. Ter hoogte van Vechten buigt de weg in westelijke richting af en volgt daarna een van de oudere meanders van de Kromme Rijn, de Oudwulverbroekse stroomrug. De plaats van het Fort *Fectio* ligt tegenover het punt waar omstreeks het begin van onze jaartelling de Utrechtse Vecht van de Rijn aftakte. Vechten moet kort na de jaartelling aangelegd zijn als bevoorradingspunt en uitvalsbasis voor de uitbreiding van het Romeinse Rijk richting de Elbe: via de Vecht kon men in die tijd het Oer-IJ en vervolgens de monding van de Elbe bereiken. Mogelijk heeft *Fectio* in die periode ook gediend als vlootstation voor de Germaanse vloot (*classis Germanica*). Hier zijn echter geen bewijzen voor gevonden. Voorts zal *Fectio* een ondersteunende rol hebben gespeeld bij de veroveringsexpedities richting Engeland.

In de 1ste eeuw schoof de afsplitsing van de Vecht geleidelijk op in noordoostelijke richting. De aanleg van een nieuw fort, *Traiectum*,

werd noodzakelijk en dit kwam te liggen op de zuidoever van de Rijn, ter plaatse van het huidige Domplein. Anders dan *Fectio* kreeg dit *castellum* van meet af aan een defensieve taak, bemand door voetvolk: invallers vanuit het Friese gebied werden hier tegengehouden. Met de bouw van het kleinere Utrechtse fort in de jaren 40 n.Chr. was de rol van *Fectio* zeker niet uitgespeeld. In dit grote fort werd een soort strategische reserve gelegerd van ongeveer duizend man, merendeels cavaleristen. Na het vertrek van het Romeinse legioen uit Nijmegen aan het begin van de 2de eeuw lag hier de grootste militaire eenheid in onze streken met een omvangrijke burgernederzetting, die zich in elk geval ten oosten en zuiden van het fort uitstrekte.

Vanaf Utrecht volgt de Romeinse weg waarschijnlijk weer de oever van de Oude Rijn. Het harde bewijs hiervoor ontbreekt. Hard bewijs is er wel vanaf de Hoge Woerd ten noorden van De Meern en verder in westelijke richting. Daar hebben archeologen de Romeinse weg, een grindweg met houten beschoeiing van vier tot vijf meter breed, over een afstand van ongeveer vier kilometer gelocaliseerd, tot aan het gegraven deel van de Leidsche Rijn. Vooral het stuk over de zuidelijk gelegen Heldammer stroomrug, onder de huidige Leidsche

Tekening van het Domplein door archeoloog A.E. van Giffen uit 1949, waarop recentelijk de opgravingen tot en met 2013 zijn ingetekend. In rood zijn de contouren van het *castellum* aangegeven.

Rijn, draagt bij aan onze gedetailleerde kennis over de Limesweg. Het bewijst dat de Romeinen een veiliger alternatief achter de Oude Rijn hebben opgezocht, net zoals zij dat in het Kromme Rijngebied lijken te hebben gedaan. Ter hoogte van Harmelen raken we het zicht op de weg weer kwijt. Misschien hebben de Romeinen de meander van de Oude Rijn in polder Breeveld afgesneden om recht door te lopen naar hun volgende *castellum Laurium* in het centrum van het huidige Woerden. Misschien ligt de weg wel onder een oud voetpad dat nog op 18de-eeuwse kaarten is te zien.

De concentratie van bewoning en andere activiteiten gerelateerd aan de Limes is het hoogst in het Kromme Rijngebied. Daar boden oudere, brede stroomruggen goede mogelijkheden voor bewoning. Tussen Vechten en Wijk bij Duurstede liggen vele tientallen archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd. In de eerste eeuwen na Christus bestond hier waarschijnlijk een vrijwel aaneengesloten gecultiveerd landschap, dat zich tot tien kilometer ten zuiden van

de Kromme Rijn uitstrekte. Het gebied maakte deel uit van het noordwestelijke deel van de *civitas Batavorum*, een bestuurlijke eenheid waarvan de exacte omvang en begrenzing niet bekend is, maar die zich in elk geval tot aan Utrecht zal hebben uitgestrekt. Onder de Bataafse bevolking werden structureel manschappen gerekruteerd als een vorm van belastingbijdrage (tribuu).

Het achterland specialiseerde zich hier dan ook niet in gewassen, zoals in de zuidelijkere 'villalandschappen' gebruikelijk was, maar in het fokken van runderen en paarden, die gretig aftrek vonden bij het leger. Bij Houten lag mogelijk een regionaal centrum, al kan het ook goed mogelijk zijn dat deze functie werd vervuld door de kampdorpen bij *Fectio* en *Levefanum*. Ten westen van Utrecht is de zone smaller, omdat de Rijn hier ingeklemd ligt tussen uitgestrekte veenmoerassen.

Grebbelinie

van voorpost naar Valleistelling

De Grebbelinie is een in noord-zuidrichting lopende verdedigingslinie in de Gelderse Vallei tussen de Nederrijn en het Eemmeer. Het is een waterlinie die in de tweede helft van de 18de eeuw is aangelegd ter verdediging tegen de vijand uit het oosten. Kort voor de hevige gevechten begin mei 1940 is de linie nog verbeterd met meer dan honderd betonnen kazematten, talrijke veldversterkingen en loopgraven. Na de opheffing als verdedigingslinie in 1951 zijn delen van de liniewal afgegraven en de aardwerken overwoekerd. De belangrijkste sluizen zijn nog aanwezig en gerestaureerd. Een enkel aardwerk is gereconstrueerd. Tegenwoordig manifesteert de

'Wat baat hier persoonlijke moed. 't Is een stomme, wrede machinedood, waaraan men weerloos is overgeven. Wat al verhalen doen de ronde! Verhalen van onstuimige dapperheid, grote koelbloedigheid, maar ook van misdadige zorgeloosheid en lafhartigheid naast duivels verraad. Wat is er aan den Grebbeberg gevochten. "Teufelsberg" noemden de Duitsers hem.'

H.O.B. Blijdenstijn, directeur kweekschool te Amersfoort, *Dagboek*, 18 mei 1940

Boven · Liniewal langs het Valleikanaal.

Midden · Drie aardwerken bij Spakenburg, alle op de oostelijke zeedijk gericht. Detail kaart omstreeks 1790 door J.L. van der Meer.

Rechts · Kaart van de Grebbelinie met de inundatiegebieden op het Actueel Hoogtebestand Nederland.

Grebbe linie zich als een groen lint door het landschap. In de Grebbe linie worden de Eemdijk in het noorden en de rand van de Heuvelrug in het zuiden als natuurlijke barrières benut om de oostelijk gelegen gebieden bij oorlogsdreiging onder water te kunnen zetten. Tussen Amersfoort en Veenendaal is een 25 kilometer lange liniewal opgeworpen waarlangs tussen 1937 en 1940 het Valleikanaal is aangelegd. De Grebbesluis bij Rhenen zorgde voor de inlaat van het inundatiewater uit de Nederrijn. Daarnaast benutte men de Gelderse beken voor de inundaties. De schutsluis bij Spakenburg zorgde voor de inundatie van het noordelijke deel, mocht er onvoldoende water in de Nederrijn zijn. De Slaperdijk ter weerszijden van de Emmikhuizerberg diende als kering van het noordelijke en

zuidelijke water. Om het water te kunnen vasthouden, zijn dwars op de linie aan de oostzijde keerkaden opgeworpen. Deze kaden verdelen het inundatiegebied in elf kommen. Een twintigtal damsluizen in de keerkaden regelde de inundaties van de kommen. Ter verdediging van de sluizen en de keerkaden zijn diverse aarden forten, voorposten en schansen aangelegd, vooral rond de Slaperdijk.

Geschiedenis

Precies op het smalste stuk van Nederland, tussen de Rijn en de Zuiderzee, werd als oostelijke poort naar Holland de Grebbe linie aangelegd. Het heeft veel inspanning en kunstgrepen gekost om deze waterlinie aan te leggen door een strook klei in het zuiden, veen in het noorden en zand ertussen in. Onbetrouwbare watertoevoer van de Rijn en een groot hoogteverschil tussen Spakenburg en Rhenen speelde deze linie parten. Het pas aanleggen van verdedigingswerken bij acute oorlogsdreiging is de rode draad die door de ontstaansgeschiedenis van de Grebbe linie loopt. Bijzonder is dat deze voorpostenlinie van de Hollandse Waterlinie haar 18de-eeuwse aarden verdedigingswerken en inundatie-infrastructuur nog grotendeels bezit. Kortstondig gepromoveerd tot hoofdverdedigingslinie van ons land, is de Grebbe linie slechts éénmaal onder water gezet, namelijk in 1939-1940.

Schansen en plannen 1589-1741

Plannen voor de aanleg van een verdedigingslinie in de moerassige Gelderse Vallei dateren al uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Van een in 1589 geplande eerste linie van vijf schansen bij Eembrugge, Amersfoort, Woudenberg, Emmikhuizerberg en Rhenen is alleen die bij Woudenberg uitgevoerd. Hier kwamen vanuit Amersfoort en vanuit Scherpenzeel de 'principaelste wegen' samen die naar Utrecht leidden. Door tegenwerking van Holland kwam ook van een tweede poging in 1627 tot aanleg van een verdedigingswal niets terecht. In 1629 werd de Woudenbergse schans in staat van verdediging gebracht toen Spaansgezinde legers plunderend over de Veluwe trokken om het Staatse leger van Frederik Hendrik weg te lokken van zijn aanval op Den Bosch. Ook bij Veenendaal kwam een nieuwe schans, op de kruising van de Slaperdijk met de Schoonebeker Grift. Kort daarvoor had het oude bisschoppelijke kasteel Ter Eem al een nieuw vestingwerk gekregen met stevige bastions.

Bij nadering van een Spaans-Duits leger onder leiding van Ernst van Montecucoli sloeg de bezetting van de Woudenbergse schans op de vlucht. Amersfoort was zo een gemakkelijke prooi en werd ingenomen. Zeker honderd huizen bij Veenendaal gingen in vlammen op. Door die brandstichting kreeg de bij de schans gelegen herberg de naam 'Roode Haan', als symbool voor waakzaamheid. Elf dagen later en na betaling van een 1.000 gulden vertrok Montecucoli weer uit Amersfoort met zijn 12.000 man. Een verdere Spaanse opmars naar het westen werd geblokkeerd door de inundaties van de Utrechtse linie tussen Muiden en Vreeswijk. De Staten van Utrecht besloten toen 'een retrenchement of wal te doen maken vanaf de Grebbe tot aan de Zuiderzee', zodat ook de stad Utrecht beschermd kon worden. Stadhouders Frederik Hendrik zag liever de linie langs de Vaartsche Rijn versterkt met een borstwering. Holland frustreerde de Utrechtse plannen door zich te concentreren op de aanleg van een eigen, veel westelijker gelegen waterlinie. Na de Vrede van Munster in 1648 verdween de aandacht voor de nieuwe Grebbe linie. Men vertrouwde op de IJssellinie.

Antitankversperringen van spoorstaven in beton uit 1939-1940 ter afsluiting van de dijkbermen ten oosten van Spakenburg.

Het 100.000 man sterke leger van Lodewijk XIV brak in 1672 echter met gemak door de IJssellinie, maar liep vast in de inundaties van de Oude Hollandse Waterlinie. De grote effectiviteit van een waterlinie was nu voor het eerst bewezen. Om meer tijd te krijgen voor het stellen van inundaties moest de vijand vertraagd worden met een voorverdediging van Holland. Een voorstel in 1672 voor een volledige waterlinie werd van tafel geveegd. Om het gebied tussen Spakenburg en Veenendaal onder water te kunnen zetten moest het waterpeil van de Nederrijn zeven meter hoger zijn en dat was zonder grote investeringen onmogelijk. Men koos voor de verbetering van de Oude Hollandse Waterlinie. In 1701 maakte de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn een nieuw plan voor de Grebbelinie. Het plan verdween in de la toen de Fransen in 1702 waren teruggedreven. Aan de Spaanse Successieoorlog kwam in 1713 een einde.

Bij de Vrede van Utrecht in dat jaar werden de grenzen in Europa bepaald. Frankrijks huidige noordgrens is toen definitief vastgesteld.

Liniewal en keerkaden 1743-1755

In 1741 bracht de Directeur-generaal der Fortificatiën, Bernard de Roy, de gehele Vallei in kaart. De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) was uitgebroken. Nu was er geen uitstel meer mogelijk, want de Franse legers rukten weer op en hadden in 1744 moeiteloos de barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden gepasseerd. De Oude Hollandse Waterlinie lag te ver naar het westen. Er moest een meer vooruitgeschoven linie komen. Dit ondanks de twijfels die we in de verschillende plannen vinden over de uitvoerbaarheid van een betrouwbare inundatie in de Gelderse Vallei.

In de periode 1743-1755 werden de eerste werken in de Grebbe-linie aangelegd. Om het gebied tussen de in 1652 aangelegde Slaperdijk en Amersfoort gecontroleerd onder water te kunnen zetten, wierp men in de jaren 1745 en 1746 een aarden liniewal op. Daarbij werden zoveel mogelijk de bestaande waterlopen als de Luntersche Beek, de Modderbeek en de Asschatterbeek gevolgd. De wal kreeg een kruinbreedte van twee meter met een wisselende hoogte van 1,8 tot 3,5 meter. Over deze wal konden de troepen gemakkelijk verplaatst worden. Om het van zuid naar noord aflopend waterpeil te kunnen beheersen, werden aan de oostzijde, dwars op de liniewal, keerkaden aangelegd die het inundatiegebied in kommen met een eigen waterpeil indeelden. In eerste instantie kwamen er vier keerkaden: de Groeperkade, de Lambalgerkade, de Roffelaarskade en de Asschatterkade. Van de vijfde kade bij Amersfoort, het Voetpad, is mogelijk het huidige Zeevaarderspad een restant. Deze keerkaden zorgden ervoor dat het water niet richting Bunschoten zou wegstromen. Voor watertoevoer zorgden de schutsluis bij de Grebbeberg en, in mindere mate, de zeesluis bij Spakenburg. Damsluizen in de keerkaden dienden om het waterpeil in de kommen op niveau te houden en voor het vullen van de lager gelegen kommen. De belangrijke Grebbesluis kreeg in 1743 als eerste een verdedigings-

Liniedijk langs de Eem met de Spaanse redoute als wachttoren bij Glashut. Op de achtergrond een houtzaagmolen en de torens van Amersfoort. Tekening door Jan de Beyer uit 1749.

Al in 1589 is een eerste poging ondernomen tot aanleg van een linie tussen de Zuiderzee (links) en de Rijn (rechts). Van de vijf geplande schansen is er toen één aangelegd, de schans te Wouwenberch ('Wouwenberch').

werk in de vorm van een hoornwerk. Dat jaar, nog voordat de linie-wal was aangelegd, wierp men een tweede hoornwerk op ter bescherming van de toegang via de Buursteeg, nu de Klompersteeg. Voorts werden bij Spakenburg, Glashut (Amersfoort) en de Roode Haan (Emmikhuizen) wachttorens gebouwd, de zogeheten Spaanse redoutes. Toen Lodewijk XV zijn leger terugtrok en in 1748 de Vrede van Aken werd gesloten, ging het werk aan de nieuwe linie nog door tot 1755.

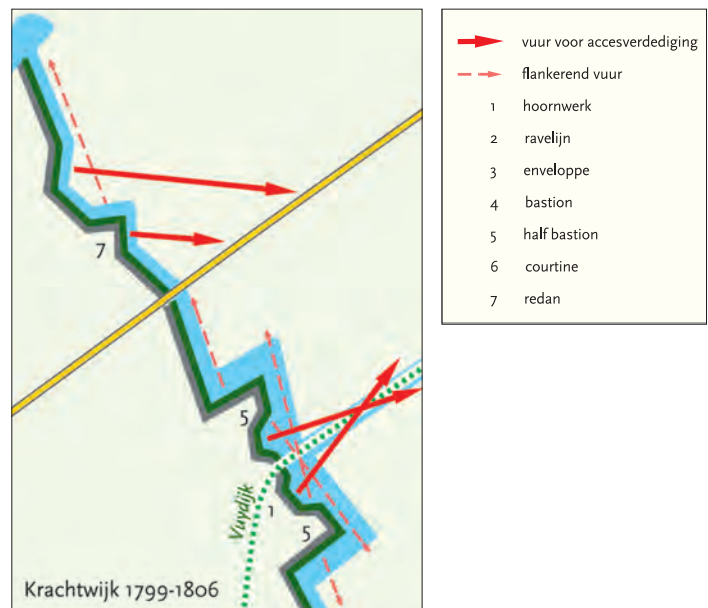
Versterkingen 1786-1793

In 1786 werd het werk weer opgepakt wegens toenemende Franse oorlogsdreiging. Onder leiding van Carel Diederik Du Moulin kwamen tijdens deze tweede fase verdedigingswerken ter bescherming van de sluisen en de keerkaden. De Grebbesluis kreeg een Rijnbatterij, een Bergbatterij en drie nieuwe bastions, onderling verbonden door een vestingwal. De toegang tot de Emmikhuizerberg werd voortaan afgesloten door het Fort aan de Buursteeg en

Boven · Militaire opmetingstekening uit 1879 van het aardwerk Krachtwijk ten noorden van Amersfoort. Mooi voorbeeld van een getenaillieerd stelsel, waarbij de schuine flanken haaks op elkaar staan.

Onder · Het Werk bij Krachtwijk uit 1799 met de liniewal als een groen lint door de polders.

iets westelijker werd een aarden redoute aan de Schalm aangelegd om de sluis in de Juffrouwwijk te beschermen. De Zuiderzeedijk ten oosten van Spakenburg werd bestreken door twee extra batterijen. Op de kop van de Slaperdijk, ter bescherming van de damsluis in de Luntersche Beek, werd een redoute met lunet aan de Daatseelaar aangelegd. Ten zuiden van Leusden, waar de Luntersche Beek de liniewal passeerde, bouwde men de Bruinenburgse Sluis. De liniewal werd noordwaarts verlengd, om de oostzijde van Amersfoort heen en aansluitend aan de Eemdijk. De aanleg van drie nieuwe keerkaden ten noorden van Amersfoort bracht het aantal kommen van de Grebbelinie op tien: de zeer korte Glashutterkade, de Coelhorsterkade en de Vuydijk als meest noordelijke keerkade.

Toen de Fransen in 1793 de Republiek de oorlog verklaarden, werd de Grebbelinie voor het eerst in staat van paraatheid gebracht. Door de lage waterstand was inundatie echter niet mogelijk. Omdat een Oostenrijks leger de Republiek te hulp schoot trokken de Fransen zich terug. Een redoute bij Lambalgen werd opgeworpen en het hoornwerk bij de Grebbesluis aangepast. De liniewal kreeg bij de keerkades een gebroken tracé en in het talud kwamen opstelplaatsen voor geschut, voornamelijk tussen Woudenberg en Veenendaal. Een jaar later rukten de Fransen onder leiding van generaal Jean-Charles Pichegru weer op. Door het hoge Rijnwater kon de linie nu wel onder water gezet worden. Wegens gebrek aan eigen soldaten ging een Engels hulpleger de forten bemannen. Maar het water bevroor in de strenge winter van 1794-1795, de soldaten vluchtten en de Fransen bezetten zonder enige tegenstand de verlaten stellingen. Op 16 januari 1795 werd het Franse leger verwelkomd bij de stadspoorten van Utrecht.

Voorposten en Betuwelinie 1799-1806

In de periode 1799-1806 volgde de derde fase: de voltooiing van de Grebbelinie onder Franse leiding. Het betrof voornamelijk nieuwe aarden voorposten op de keerkaden, de zwakke schakels van de linie, op de Groeperkade (Engelaar), de Roffelaarskade, de Asschatterkade, de Lambalgerkade en, boven Amersfoort, het Werk aan de Glashut en het Werk bij Krachtwijk. Lagen de meeste voorposten op de kop van de keerkade, bij Krachtwijk maakte het werk deel uit van

de liniewal. Op het noordpunt van de Slaperdijk werd in 1799 bij de oude redoute het Fort Daatselaar aangelegd als steunpunt tegen een Pruisische aanval. Toen is ook de Groeperkade, die oorspronkelijk tot de Engelaar liep, met een boog om Renswoude verlengd, aansluitend aan het Fort Daatselaar. Mogelijk had de heer van Renswoude hier de hand in, om zijn land tegen overstroming te beschermen. Ter bescherming van de Emmikhuizerberg kwam de Linie van Juffrouwwijk tot stand.

Om de Pruisen te keren, bouwden de Fransen de linie naar het zuiden uit met de zogenaamde 'Prolongatie van de Grebbelinie' in de Betuwe, tussen de Nederrijn (Spees) en de Waal (Ochten). Na de gewonnen slag bij Jena in 1806 was het oostelijke gevaar geweken. Napoleon zag dan ook geen aanleiding om de Grebbelinie als verdedigingslinie te handhaven. Opheffing als verdedigingswerk volgde in 1809. Napoleons aandacht ging nu uit naar de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Verbetering van de inundatie kort na 1860

Na de voltooiing van de Rijnspoorweg Utrecht-Arnhem in 1845 kwam de Grebbelinie weer in militaire belangstelling te staan. Om de spoorlijn te kunnen verdedigen werd deze dwars door het Fort aan de Buursteege aangelegd. In 1860 werd officieel tot verbetering van de Grebbelinie besloten, aangezien deze een van de belangrijkste verdedigingslijnes vormde. Na aanleg van de Centraalspoorlijn Utrecht-Amersfoort-Zwolle in 1863 werd de spoordijk bestemd als keerkade. Centraal bij deze verbeteringen stond het realiseren van een snellere inundatie. In 1865 besloot men de weg Woudenberg-Scherpenzeel als keerkade geschikt te maken, met een damsluis in de Luntersche Beek. Deze weg verving de Lambalgerkade. Ook de Hogeweg, de weg van Amersfoort naar Hoevelaken, werd verhoogd om als keerkade te gaan dienen. Dit ter vervanging van de bestaande keerkade, het Voetpad. In de Groeperkade, Roffelaarskade en Asschatterkade kwamen nieuwe damsluizen. De in omvang aangepaste kommen konden met ongeveer 65 miljoen kubieke meter inundatiewater gevuld worden. In 1866 volgde de aanleg van het Omleidingskanaal ten oosten van Veenendaal en de verbreding van de Bisschop Davidsgrift, nu kortweg Grift geheten. De inundatietijd kon door deze maatregelen van ruim twintig dagen worden teruggebracht tot twaalf dagen en bij gemiddelde zomerstand zelfs tot vijf dagen. Het plan om ook rond Amersfoort een nieuw omleidingskanaal aan te leggen zou pas in 1937 gerealiseerd worden in de vorm van het Valleikanaal.

Boven · Het nu geheel begroeide Werk aan de Engelaar uit 1799 in de Groeperkade uit 1745, dwars op de gekanaliseerde Luntersche Beek. In zuidelijke richting wordt de Groeperkade gekruist door de Oude Holle Weg. *Onder* · Om de Emmikhuizerberg af te grendelen is vermoedelijk in 1786 vanuit fort Daatselaar een liniewal (voorgond) aangelegd naar de Schalmdijk met op de kruising de Batterij aan de Schalmdijk. Nu doorsneden door de spoorlijn kwam een tweede versterking tot stand, het Werk aan de Juffersdijk. De Linie van Juffrouwwijk, schuin weglappend van de spoorlijn, sloot de links gelegen Emmikhuizerberg af.

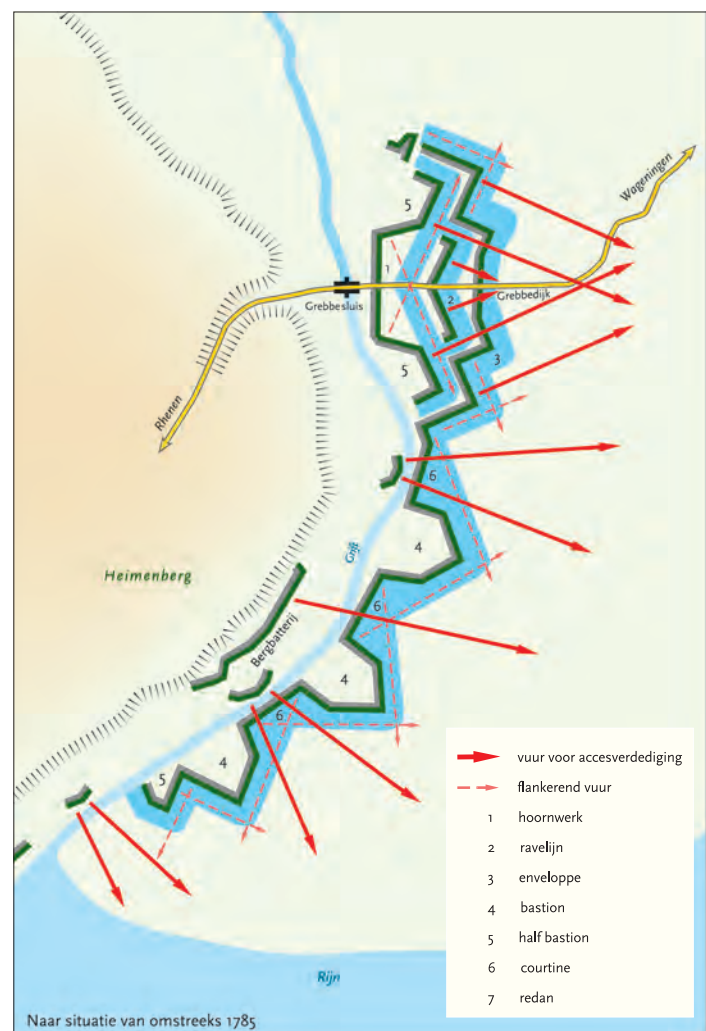
Hoornwerk en bastions langs de Grebbeberg als eerste werken in de Grebbe-linie ter bescherming van de inlaatsluis in de Grift en de wegen naar Rhenen.

In 1874 degradeerde de Vestingwet de Grebbe-linie tot een voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en tot een opname-linie voor het veldleger van de IJssellinie. Bij een aanval zou de 'Stelling van de Gelderse Vallei' na negen dagen bezwijken, vol-doende om de Nieuwe Hollandse Waterlinie onder water te kunnen zetten, zo dacht men. De reden voor deze degradatie was vooral de onzekere inundeerbaarheid van de Grebbe-linie, die in hoge mate afhankelijk was van het waterpeil in de Nederrijn. Aan de slecht onderhouden verdedigingswerken werd geen cent meer besteed. Wel werd bij de aanleg van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren rekening gehouden met de Grebbe-linie: het tracé werd in 1883 ten westen van de liniewal aangelegd, dus achter de hoofdverdedigingslijn. Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 speelde de Grebbe-linie geen rol. In 1926 werd een groot deel van de werken als duurzaam vestingwerk op-geheven. Dit zou echter spoedig veranderen.

Valleistelling 1939-1940

Na afsluiting van de Zuiderzee in 1932 en het graven van het Valleikanaal tussen 1937 en 1941 kwam een eind aan de eeuwen-lange strijd tegen het overstromingsgevaar in de Gelderse Vallei. Het Ministerie van Oorlog zag in het nieuwe afwateringskanaal de mogelijkheid van een snellere watertoevoer voor inundaties. Tegelijkertijd zou het Valleikanaal, dat aan de oostzijde van de

liniewal kwam te liggen, kunnen fungeren als extra hindernis voor vijandelijke pantserwagens. Duitse dreiging leidde in 1936 tot een nieuw verdedigingsconcept waarbij de Nieuwe Hollandse Water-linie als laatste defensielijn werd beschouwd. Het oostelijke Maas-IJsselfront zou als tijdelijke opvanglinie voor een eerste verrassings-aanval dienst doen. De Valleistelling, zoals de Grebbe-linie toen werd genoemd, had tot taak de noordflank van de Peel-Raamstelling te beveiligen om een opmars door Zuid-Nederland te verhinderen. Na de algehele mobilisatie in augustus 1939 werd de vervallen Grebbe-linie koortsachtig in paraatheid gebracht. Vijftigduizend militairen werden ingekwartierd in steden en dorpen, soms bij mensen thuis. Vanaf september dat jaar kwamen grote delen aan de oostzijde onder water te staan. Rond Amersfoort werden hier-voor meer dan 60 boerderijen afgebroken; bij Veenendaal waren dat er ongeveer 130. Zo'n 2.500 families moesten onmiddellijk huis en haard verlaten. In de strenge winter van '39-'40 kon men van Veenendaal tot Spakenburg schaatsen. Rond Veenendaal groeven de manschappen uitgestrekte loopgraven en antitankgrachten. In augustus 1939 werd begonnen met de bouw van 271 kleine betonnen mitrailleur-kazematten in de Grebbe-linie. Op het laatste moment, in maart 1940, besloot de pas benoemde generaal Henri Winkelman de Valleistelling tot hoofdverdediging op te waarderen. Tijdens deze vijfde fase van de linie werd een uitgebreid stelsel van antitankgrachten, draadversperringen en loopgraven aangelegd.

Dit vond voornamelijk plaats in de niet geïnde zone tussen Woudenberg-Renswoude en Veenendaal.

Het besluit om de linie extra te versterken met modernere zware kazematten (het Betonplan) kwam te laat: op 10 mei 1940 om 03.55 uur vielen de Duitse troepen ons land binnen. Een groot-scheepse evacuatie van de bevolking kwam op gang; het noordelijk deel moest naar Alkmaar en omgeving, het zuidelijk deel naar de Zuid-Hollandse eilanden. Op 13 mei liep een Duitse aanval vast na hevige gevechten bij Scherpenzeel. Bij de Grebbeberg was de Val-leistelling al doorbroken. De volgende dag capituleerde Nederland. Van de in totaal 2.032 gesneuvelde militairen vielen er gedurende de vier dagen strijd op de Grebbeberg 380 man. Direct na de capitulatie begon men in 1940 aan de wederopbouw van Rhenen en de bouw van nieuwe boerderijen.

Pantherstellung 1944-1945

Toen het eind van de oorlog naderde en de geallieerden oprukten kreeg de Grebbelinie voor de laatste maal een militaire aanpassing. In het voorjaar van 1944 maakten de Duitsers plannen om grote delen van de provincie onder water te zetten tegen de toenemende geallieerde dreiging. Duitse aandacht voor de verdediging ging uit van een westelijke dreiging met een landing op de Nederlandse kust. *Atlantik Wall*, *Vordere Wasserstellung* en *Hintere Wasserstellung* moesten de geallieerden tegen houden. Na zwaar onderhandelen wist Provinciale Waterstaat het Duitse plan om 30.000 ha grond ten westen van het Amsterdam-Rijnkanaal te inunderen terug te brengen tot 3.500 ha. Wel moest hiervoor in korte tijd een stelsel van 75 kilometer aan kaden opgeworpen worden, met de schop. In april 1944 werd aan de westkant van Utrecht een langgerekte zone tussen Abcoude en Lopik onder water gezet. In oktober en november van dat jaar volgde de inundatie bij Jutphaas en de gehele polder ten oosten van Bunschoten. Toen na *D-day* (6 juni 1944) duidelijk werd dat de geallieerden niet vanuit het westen, maar vanuit het zuiden oprukten, kwam de Duitse aandacht op de Grebbelinie te liggen.

Op 26 oktober 1944 gelastte generaal Walter Model de aanleg van de *Pantherstellung*, om de daarachter op te stellen V2's zo lang mogelijk tegen Engeland te kunnen inzetten. Deze stelling kwam tussen Veenendaal en Amersfoort langs de Grebbelinie te liggen en boog af naar Hoevelaken en Nijkerk. Van de 22 tot 35 zware bunkers (type R703) die werden gebouwd, resteren er in het Utrechtse deel nog acht. Zij staan op de westelijke zijde van de liniedijk.

In maart 1945 moesten 12.000 mannen kaden doorsteken voor het inunderen van grote delen van de Gelderse Vallei. Nu moesten er ook andere delen in de provincie er aan geloven: niet alleen het gebied tussen Amersfoort en Wageningen, maar ook de landen rond Loosdrecht, Westbroek en Houten-Schalkwijk. De Duitse dreiging om meer delen van ons land onder water te zetten heeft de opmars van het Canadese leger over de IJssel op 11 april 1945 tijdelijk tot staan gebracht. Zo bleek het water zich ook tegen ons te kunnen keren. Bij de bevrijding stond ruim 21.000 ha onder water.

Nationaal Legermonument en Militair Ereveld Grebbeberg

Direct na de gevechten in mei 1940 kwam er een begraafplaats voor de gesneuvelde militairen, die in de omgeving provisorisch waren begraven. In eerste instantie werden niet alleen de Nederlandse gevallen hier begraven, maar ook de Duitse doden. Om die laatste reden stond de begraafplaats onder Duits militair beheer. Voor

Boven - Het Fort aan de Buursteeg met een plattegrond uit 1879 geprojecteerd op de huidige situatie.

Onder - Het Fort aan de Buursteeg uit 1786 wordt sinds 1846 doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem. De rond het fort gelegen omgrachting is gedeeltelijk gedempt. De groene strook ten noorden van het fort is de Slaperdijk uit 1653.

Nationaal Legermonument uit 1953 door John Rådecker. De ene leeuw kijkt naar het Militaire Ereveld, de andere naar de herdenkingsplaats aan de overzijde van de weg.

de Duitse bezetter was de plek van grote betekenis, getuige het feit dat architect Wilhelm Kreis een *Ehrenmal auf den Grebbergen* ontwierp. Dit monstrueuze monument op de zuid-ostrand van de Grebbeberg zou behoren tot de ring van *Totenburgen* die de grens van het nieuwe duizendjarige rijk moesten gaan markeren. Dit plan is nooit uitgevoerd. Na herbegraving van de Duitse militairen in Ysselsteyn (Limburg) in 1946 werd het Militair Ereveld bestemd voor de graven van de meer dan 600 gesneuvelde Nederlandse militairen. Kort daarop ontstond het plan om hier een Nationaal Legermonument op te richten. Het monument van de beeldhouwer John Rådecker, een kruis geflankeerd door twee leeuwen, kwam aan de entree van de begraafplaats te staan. Aan de overzijde van de weg werd in 1953 een herdenkingsplaats met klokkentoren aangelegd. Het ontwerp van de bekende architect J.J.P. Oud dateerde al van 1948 en diende in 1956 als inspiratie voor het Nationaal Monument op de Dam.

Ligging: tussen Zuiderzee en Nederrijn

Zuinig zijn met manschappen en middelen stond centraal bij de aanleg van de waterlinies. Zo veel mogelijke benutting van de terreingesteldheid en de aanwezige landinrichting vormde het uitgangspunt. De Grebbelinie is daar een goed voorbeeld van. Hier was Nederland, dat wil zeggen het economisch hart Holland, letterlijk op zijn smalst: vijftig kilometer tussen Zuiderzee en Nederrijn. Tussen deze natuurlijke barrières was de Gelderse Vallei als drassige laagte de aangewezen plek voor een waterlinie. Het grootste probleem was echter het wisselende waterpeil van de rivier. In het zuiden zorgde de Nederrijn altijd al voor overstromingen van de lage veengronden onder Veenendaal, waarbij de hogere rand van de Heuvelrug de natuurlijke westgrens van het water vormde. De Nederrijn was de voornaamste leverancier van water via een sluis in de Grebbe. Hier kwam het veenriviertje de Kromme Eem uit, dat 1473-1477 werd gekanaliseerd en in 1485 werd verlengd als Bisschop Davidsgrift tot de Emmikhuizerberg. De daar in 1652 aangelegde Slaperdijk werd handig benut als keerkade en begren-

zing voor de grote Veensekom, een inundatiegebied waarvoor de Fransen en later zelfs de Duitsers groot ontzag hadden. De enige ingreep die men voor deze kom moest doen was het beschermen van de Grebbesluis en het acces van de Grebbedijk met uitgebreide verdedigingswerken. Als gevolg van gestage daling van de veengronden was het kleigebied van de Nederrijn hoger komen te liggen (7 meter boven NAP), waardoor een acces ontstond.

In het noorden was het lage kleigebied van de Eempolder van oudsher overstromingsgebied van de Zuiderzee. Voor deze zogeheten Bunschoterkom werd de laatmiddeleeuwse Eemdijk benut als waterkering. Het inundatiegebied reikte tot de dekzandgronden van Hoogland ten noorden van Amersfoort en in het oosten tot de Laak. Ook voor deze kom volstonden enkele verdedigingswerken: bij de spuisluis te Spakenburg en de Oostdijk als belangrijkste accessen.

Voor het centrale, tussenliggende deel van de Grebbelinie, het dekzandgebied tussen Amersfoort en Veenendaal, waren meer ingrepen noodzakelijk. Hier moest het oost-west lopende bekenstelsel, in het bijzonder de Luntersche Beek, voor inundatiewater zorgen. Een natuurlijke, doorlopende waterkering zoals een rivier (Eem) of een hoogte (Heuvelrug) was hier niet aanwezig. De doorlopende Woudenbergse Grift was geen optie, want deze was al in 1590 definitief afgedamd. Bovendien zouden de ontginningen en de grote buitens van Leusden en Woudenberg dan opgeofferd moeten worden. Gekozen werd voor de aanleg van een doorlopende liniewal. Deze ruim 25 kilometer lange aarden wal kwam zoveel mogelijk langs de bestaande waterlopen en wegen te liggen: langs de Zwarteweg achter de Modderbeek boven Leusden, langs de Moosterbeek, de Luntersche Beek en de Broeksloot tot de Slaperdijk. Alleen tussen de Moosterbeek bij Leusden en de Luntersche Beek bij de Nattegatsloot volgde de linie een eigen, drie kilometer lang tracé. Ook aan de oostzijde van Amersfoort werd bij de uitbreiding van de linie een nieuw tracé voor de wal uitgezet. Ten oosten van de liniewal stond de grens van de onder water te zetten gebieden niet vast; deze was bij inundatie afhankelijk van de watertoevoer.

Zonder extra maatregelen zou het inundatiewater door het noordwaarts aflopende hoogteverschil van ruim zes meter richting Amersfoort wegstromen. De aanleg van keerkades dwars op de liniewal moest voor het vasthouden van het water zorgen. Afhankelijk van de breedte van het te stellen inundatiegebied varieerden deze keerkaden in lengte van 100 meter (Glashutterkade) tot 2.500 meter (Groeperkade). De kades hadden een kruinbreedte van drie meter en waren één tot anderhalve meter hoog. Damsluizen, duikersluizen en stuwen regelden het peil in de kommen. Tussen de Slaperdijk als meest zuidelijke en de Vuydijk als meest noordelijke keerkade werd het niveauverschil overbrugd met negen kommen.

Inrichting: liniewal en keerkaden

In militair-strategisch opzicht is de Grebbelinie aangelegd als opvanglinie ter vertraging van de vijand vanuit het oosten, zodat de Oude Hollandse Waterlinie de gelegenheid kreeg tot het stellen van inundaties. Kenmerkend voor de 18de-eeuwse Grebbelinie is de lineaire noord-zuidstructuur van de liniewal met vooruitgeschoven aarden verdedigingswerken op de dwarskaden. De liniewal diende als keerkade van het oostelijk gelegen inundatiegebied en had een bescheiden omvang. De huidige hoogte van de liniewal langs het Valleikanaal is misleidend en is het gevolg van de opgebrachte grond uit het kanaal. De nadruk lag op de verdediging door een tijdelijk veldleger. In de Grebbelinie zijn geen permanente soldaten-

onderkomens gebouwd, nadat de linie in 1874 tot voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie degradeerde.

In 1939-1940 werd de Grebbelinie opgewaardeerd tot hoofdverdediging van ons land. De vijandelijke artillerie zou door deze nieuwe hoofdverdediging de steden Utrecht en Amsterdam niet kunnen bereiken. Bovendien kon de Grebbelinie met de daarachter gelegen Heuvelrug door de aanwezige bebossing beter worden gecamoufleerd dan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit met het oog op de veel sterkere Duitse luchtmacht. De verdediging van de Grebbelinie kreeg een mobiel karakter over een breed front en werd meer in de diepte ontwikkeld met uitbreiding van een voorpostenzone voor en een stoplijn achter de liniewal.

Nieuw Nederlands Stelsel

De Grebbelinie is een uniek voorbeeld van de inrichting van een waterlinie uit de 18de eeuw. Door het niet meer aanpassen van de linie in de 19de eeuw is het overgrote deel van de liniewal, de tien keerkades en de zeventien aarden verdedigingswerken, bewaard gebleven. Wel is door erosie, begroeiing en op enkele plaatsen door verstedelijking het oorspronkelijke beeld aangetast.

In het algemeen zijn de aardwerken eenzijdig gericht op de aanvalszijde (oost) met voorliggende natte gracht. De keel- of achterzijde is doorgaans onbeschermd. Vertrouwd werd op de omspoeling van het acces door inundatiewater. De oudere, vooral bij steden toegepaste verdedigingswerken vertonen met hun bastions, hoornwerken en lunetten de militaire vormtaal van het Oud Nederlands Stelsel, dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog door Simon Stevin is ontwikkeld en door Adriaen Anthonisz is uitgevoerd voor de stedelijke vestingbouw (Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede). Dit stelsel is alleen bij de schans van Woudenberg uit 1590 toegepast.

Bij de Grebbelinie gaat het om het zogenaamde Nieuw Nederlands stelsel, dat eind van de 16de eeuw is ontwikkeld door Menno van Coehoorn. Zijn verdienste lag vooral in verbetering van het gebastioneerde stelsel: grotere bastions met betere onderlinge dekking door het onder een stompe hoek plaatsen van de flanken op de wal. Een fraai voorbeeld hiervan zijn de drie bastions bij de Grebbeberg. Daarnaast heeft Van Coehoorn de verdediging meer in de diepte uitgebouwd om ook offensieve acties te kunnen uitvoeren. De voorposten op de dwarskaden getuigen hiervan. Als accesverdediging van deze kades werd vooral het hoornwerk in verschillende varianten toegepast: een dwars op de kade geplaatste wal met aan weerszijden naar voren stekende halfbastions. Dergelijke gebastioneerde fronten zijn de identieke werken op de Asschatterkade en Groeperkade (Engelaar) en de Post op de Juffersdijk. Een bijzondere vorm heeft het werk op de Roffelaarskade: een half open hoornwerk met twee halve lunetten aan weerszijden van de kade. Een uitgebreider hoornwerk ligt aan de Buursteeg, dat met twee redouten op de flanken in 1786 tot compleet omgracht fort is omgebouwd.

Het enige andere fort van de Grebbelinie is Fort Daatselaar, dat onder Frans toezicht in 1799 is gebouwd ter vervanging van een oudere redoute en lunet. Hier is sprake van een verbeterde hoornwerkvorm met een uitbouw in de wal ter verdediging van de damsluis in de Luntersche Beek. Een dergelijke waluitbouw heeft ook Krachtwijk. Ten noorden hiervan, in het laatste stukje liniewal, ligt een zogenaamde redan, een V-vormige uitsprong van de wal. Onder Franse invloed (Vauban) treffen we rond 1793 in de Grebbelinie nog een andere ontwikkeling aan, namelijk die van het zogeheten getenailleerde stelsel: vereenvoudigde gebastioneerde

Het Werk aan de Roode Haan met de getenailleerde liniewal langs het Valleikanaal en de Slaperdijk uit 1653.

wallen, die alleen nog bestaan uit haaks inspringende hoeken in een zaagtandvorm. Het gaat hier vooral om de vertanding van de liniewal zelf bij de kruisingen met de dwarskaden, zoals tegenover de Slaperdijk (De Roode Haan), de Groeperkade en de Lambalgerkade. Bij de 'Prolongatie van de Grebbelinie' in de Betuwe is deze Franse invloed het meest duidelijk aanwezig.

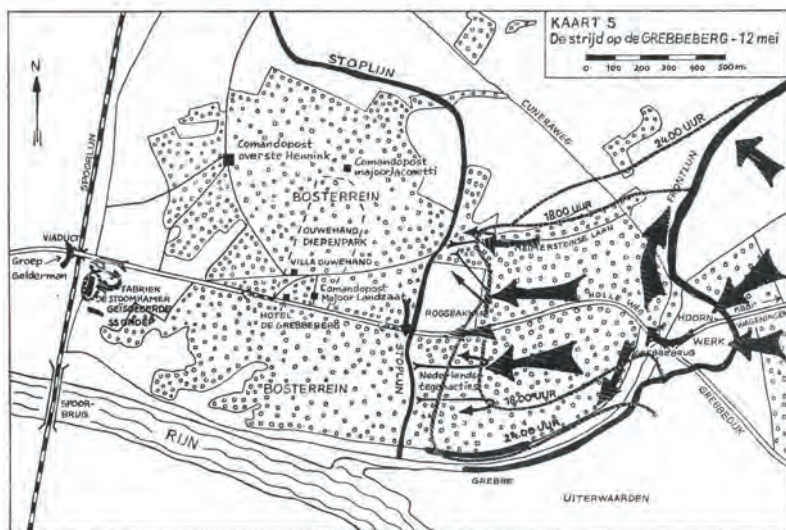
Strategische Beveiliging

De Grebbelinie bezit nog een tweede militair-strategisch inrichtingsprincipe, namelijk dat uit 1939-1940. De herkenbaarheid ervan is veel slechter, maar vanwege de felle gevechten niet minder interessant. Dat behalve de betonnen kazematten de werken uit deze periode nauwelijks meer aanwezig zijn, komt door de provisorische aanleg destijds en de snelle opruiming ervan.

Loopgravenstelsel met betonnen kazemat, kort na de mobilisatie van 1939 aangelegd in de frontlijn.

Boven • Reconstructie van de strijd op de Grebbeberg op 12 mei 1940 door E.H. Brongers, lt-kolonel van de Verbindingsdienst.

Onder • Op deze luchtfoto, door de Royal Air Force op 22 januari 1945 genomen, is in het besneeuwde landschap de stoplijn ten westen van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren ter hoogte van Woudenberg goed te volgen. Langs het Valleikanaal ligt in strakke belijning de liniewal als frontlijn.

Typend is de ‘Strategische Beveiliging’ langs de liniewal over een breed front. Een mobiel veldleger zorgde voor een verdediging in de diepte volgens drie evenwijdig lopende defensielijnen. Het brede front was nog geheel gebaseerd op de Franse doctrine uit de Eerste Wereldoorlog, in tegenstelling tot de geconcentreerde doorstoot van de Duitse oorlogvoering. Kortom, de *Sitzkrieg* van de vorige oorlog versus de *Blitzkrieg* van de moderne tijd.

Het accent bij het brede front lag op het opwerpen van lange, lijnvormige hindernissen tegen pantservoertuigen, een verdediging met mitrailleurs in al of niet mobiele opstelling en op allerlei camouflagemiddelen tegen luchtaanvallen. Rond 1940 sprak men over de hoofdweerstandsstrook, een zone van enkele kilometers diepte waar de vijand op enigszins elastische wijze tot afremmen en tot stilstand gebracht kon worden. Schematisch bestond de verdediging van de Valleistelling uit de volgende lijnen, die in mei 1940 nog lang niet klaar waren, waardoor op veel plaatsen de linie onvoldoende diepte had, ten koste van communicatie, bevoorrading en verdedigingskracht:

Frontlijn

De liniewal werd als frontlijn van de ‘Strategische Beveiliging’ benut voor de hardnekkige en langdurig vol te houden hoofdverdediging. Hiertoe werd onder meer de liniewal versterkt met een enkele rij van honderden mitrailleurkazematten op onderlinge afstand van 100 tot 170 meter en achterwaarts opgestelde artillerie. Direct achter de liniewal werden in totaal 19 kazematten (type B) gebouwd om een eerste penetratie over kanaal en wal af te grendelen met flankerend vuur. Op de kwetsbare, niet inundeerbare plekken bij de Grebbeberg, de Emmikhuizerberg, de Asschat en Amersfoort werden de kazematten meer in de diepte gegroepeerd. De Asschatterkade is daarvan het best bewaarde voorbeeld, inclusief resten van loopgraven. Nog gebaseerd op de Franse *Casemate Pamard* uit de Eerste Wereldoorlog werden 144 G-kazematten voor zware mitrailleurs gepland, waarvan alle gietstalen koepels in 1941 werden ontmanteld voor de Duitse oorlogsindustrie. Daarnaast zijn in de Grebbelinie 112 kazematten voor lichte mitrailleurs gebouwd volgens verschillende varianten van het type Stekelvarken, met drie, vier of zeven schietgaten (S3, S4, S7), met drie gaten en een klimkoker (S3k) en voor een zware mitrailleur (SZW). De verouderde kazematten waren slecht bestand tegen het Duitse pantsersafweergeschut. De kazematten dankten hun naam ‘stekelvarken’ aan de vele metalen pinnen die uit het beton staken en die bedoeld waren om een camouflagenet aan te bevestigen. Camouflage gebeurde vaak ook wat knullig met bijvoorbeeld boomstammetjes, zoals bij de unieke S7 (de ‘Zevenklapper’) op de Asschatterkade.

Stoplijn, ruglijn en grendellijnen

Achter de frontlijn, aan de westzijde van de liniewal, moest een stoplijn als uitvalstelling de vijand teruggedrijven. Deze eveneens sterk bezette lijn bestond uit antitankgrachten aan de oostzijde van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren. Verder westwaarts eindigde de verdediging in een ruglijn met daarachter, verdekt op de Heuvelrug, opstellingen voor artillerie, reserves, commandoposten en logistieke inrichtingen, zoals de kranen van barakkenkampen ten westen van Amersfoort. Tussen de stoplijn en de frontlijn werden dwarsverbindingen aangelegd, de zogeheten grendellijnen. Voor de verdediging van de Grebbeberg lag het front met loopgraven en kazematten op de oude bastions en het hoornwerk.

De stoplijn erachter, in het bos op de berg, bestond uit slechts één enkele lange loopgraaf met schuttersopstellingen en een eenvoudige prikkeldraadversperring ervoor. Hier werd op 12 mei 1940 de Slag om de Grebbeberg uitgevochten. Ten zuiden van de straatweg mocht voor een vrij schootsveld slechts een zeer smalle bosstrook gekapt worden. Ten noorden van de weg was een roggeakker de enige open plek die als schootsveld benut kon worden voor de 350 meter lange stoplijn.

Voorposten en opvanglinie

Vóór de frontlijn, vooral daar waar het voorterrein niet geïnundeerd was of kon worden, lag een voorpostenzone ter opvang van de eerste aanval. Deze relatief sterk bezette infanteriestrook was bewaard met mitrailleurs, mortieren en pantserafweergeschut. Tussen de Broekerbrug en de Grift/Omleidingskanaal onder Veenendaal bestond de voorpostenzone uit een kilometerslange, gebroken antitankgracht met daarachter geschut van het Veldleger. De gracht kwam grotendeels vóór de spoorlijn Utrecht-Arnhem te liggen. Slechts drie stukken van deze antitankgracht resteren nog.

Ten oosten van deze voorpostenzone lag een extra opvanglinie met draadversperringen, houten onderkomens en verbindingsoopgraven. Onder Renswoude, tussen de Slaperdijk en de Luntersche Beek, werd een tweede antitankgracht uitgegraven om het gebrek aan inundatie te compenseren. Een stukje ervan is nog aanwezig. Ook deze buitenste linie kreeg veldgeschut. De voorpoststellingen lagen één tot drie kilometer ten oosten van de frontlijn. Hier werd op 13 mei 1940 heftig gevochten tegen de oprukkende Duitse 227ste Divisie, die vanuit Scherpenzeel wilde doorstoten naar Zeist. Vooral de voorpost Engelaar bood hardnekkige weerstand en wist de aanval die dag te stoppen.

Grebbelinie nu

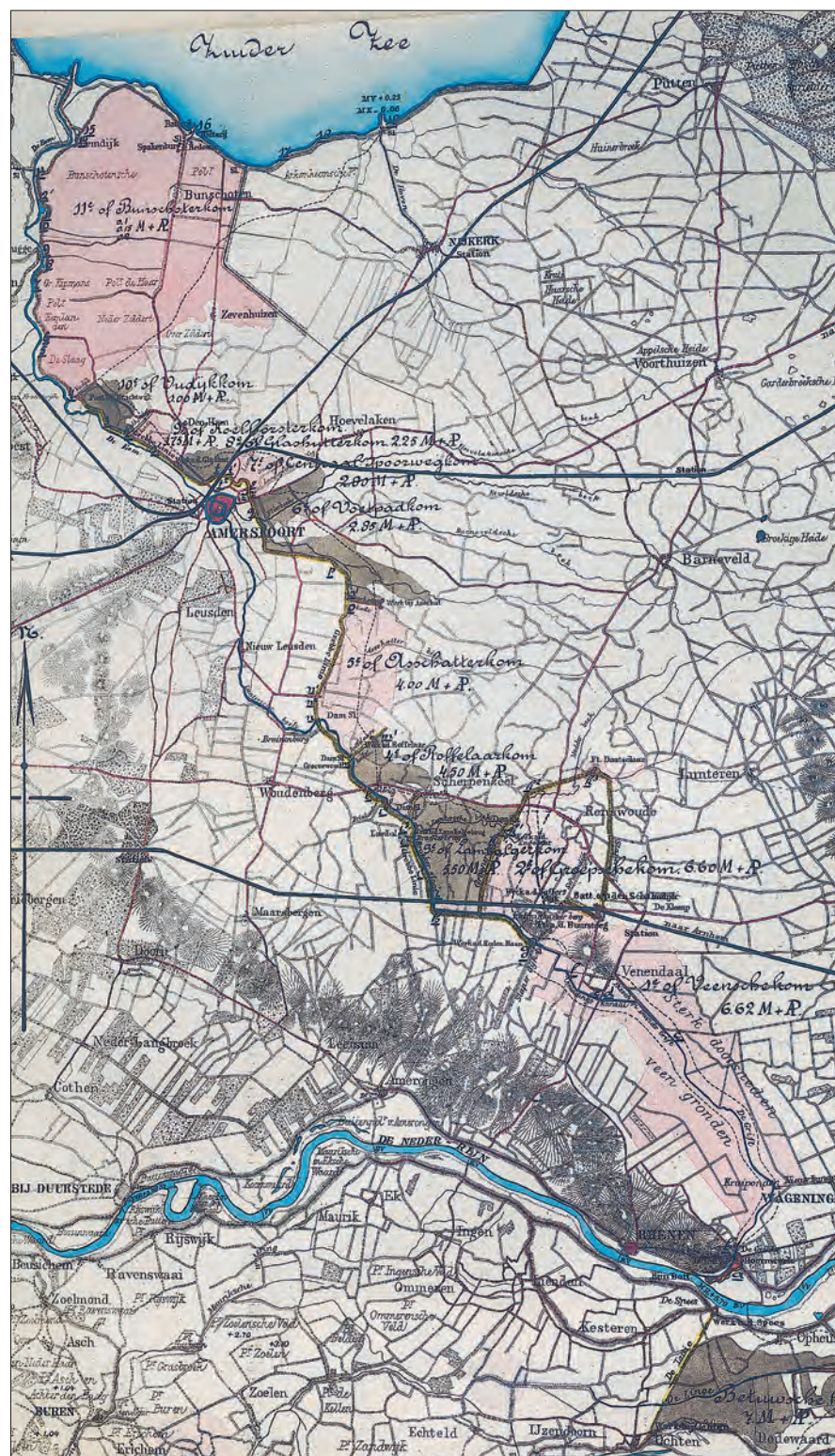
Lange tijd was er geen enkele aandacht voor de Grebbelinie als cultuurgood. Na 1945 zijn vooral veel sporen van de gevechtshandelingen opgeruimd. In 1951 is de Grebbelinie als verdedigingswerk voorgoed opgeheven.

Na overdracht aan de provincie Utrecht kwamen in 1976 grote delen van de Grebbelinie als natuurreservaat in eigendom van Staatsbosbeheer, dat enkele aardwerken heeft laten herstellen, waaronder een deel van het Fort aan de Buursteeg in 1984.

Op enkele plaatsen zijn nog loopgraven te herkennen. De linie wal tussen Leusden en Amersfoort is door de aanleg van een bedrijventerrein praktisch verdwenen, evenals de wal om de oostkant van de stad tot aan de Glashut. Drie stukken antitankgrachten zijn nog zichtbaar. Ruim honderd kazematten hebben de tijd overleefd.

Het is nog maar kort geleden dat de Grebbelinie de status van beschermd rijksmonument heeft gekregen. Door de provincie Utrecht is in 2006 een gebiedsvisie opgesteld en er zijn sindsdien diverse herstelprojecten uitgevoerd. De meest in het oog springende projecten zijn het complete herstel van het Fort aan de Buursteeg en de inrichting van een informatiecentrum over de linie.

Sinds de oprichting in 2002 houdt de Stichting Grebbelinie (www.grebbelinie.nl) zich bezig met herstel, ontsluiting en onderzoek van deze waterlinie. Tussen 2009 en 2013 zijn door minutieus archeologisch onderzoek op de Grebbeberg veel relictten uit de Tweede Wereldoorlog in beeld gekomen die de gevechtshandelingen ter plaatse tastbaar maken.

Militaire kaart van de Grebbelinie met de inundatiekammen uit 1879.

Oude Hollandse Waterlinie

cordon voor Holland

De Oude Hollandse Waterlinie ligt tussen de voormalige Zuiderzee (Muiden) en de Biesbosch (Gorinchem). Het Utrechtse deel bevindt ten oosten van de veenriviertjes het Gein, de Amstel, de Kromme Mijdrecht en de Meije en beslaat het westelijke deel van de Lopikerwaard. Deze waterlinie is vooral een vestinglinie, gericht op de verdediging van Holland. In het Utrechtse deel gaat het om de vestingsteden Nieuwersluis, Oudewater en Woerden. Tijdens het rampjaar 1672 werd de Oude Hollandse Waterlinie geheel op Hollands grondgebied aangelegd. Aanvankelijk was het een snel geïmproviseerde waterlinie, maar vanaf omstreeks 1700 kwam er een meer planmatige aanpak, waarbij de snelheid van de uitvoering afhankelijk was van de mate van dreiging. Gedurende de 18de eeuw is er met horten en stoten aan deze waterlinie gewerkt, die op Utrechts grondgebied werd uitgebouwd met spaarzame aardwerken en kadeverhogingen. Slechts een enkel aardwerk resteert in afgegraven toestand, zoals de Linie van Linschoten en de nu bijna onzichtbare Linie De Pleit.

In de Oude Hollandse Waterlinie is meerdere malen zwaar gevochten. Deze linie mag zich dan in het Utrechtse fysiek nauwelijks manifesteren, het verhaal erachter is des te interessanter.

De Utrechtse Linie

Desastreus was de belegering en inname van Woerden en Oudewater in 1575 door Spaanse troepen. Tijdens de Unie van Utrecht in 1579 werd dan ook besloten om een gemeenschappelijke defensie te gaan voeren tegen de Spanjaarden. Voor de jonge Republiek betekende dit het begin van een ware militaire revolutie: de opbouw van een permanent beroepsleger, de ontwikkeling van een wapenstandaardisatie en de aanleg van fortificaties. Adriaen Anthonisz werd als Eerste Superintendent van de Fortificatiën benoemd. Onder zijn regiem kregen vele steden, waaronder Utrecht (1577/1784), Amersfoort (1594) en Wijk bij Duurstede (1589) nieuwe vestingwerken. Nadat het Staatse leger in 1585 bij Amerongen een neder-

Boven • Slag bij de sluis van Vreeswijk op 23 juni 1585, door Frans Hogenberg.

Links • Toen de Pruisische troepen in 1787 de Vecht bereikten was Amsterdam het laatste steunpunt van de patriotten. Officieren van 'de gewapende schutterijen en burgercorpsen' houden krijgsraad rond een kaart, waar plaatsnamen als Utrecht, Westbroek en Loenen op te zien zijn.

laag tegen de Spanjaarden leed (2.500 doden), werd de sluis bij Vreeswijk geopend om de omliggende landen te inunderen. Om een Utrechtse waterlinie te realiseren, werkte prins Maurits in 1589 samen met de Staten van Holland en Utrecht het eerste plan uit 'tot defentie van het Neder-Sticht ende Hollandt': een waterlinie tussen Muiden, Utrecht en Vreeswijk. Pas in 1629, toen de Spaanse troepen Amersfoort al hadden ingenomen, startte onder Frederik Hendrik de uitvoering van deze Utrechtse Linie. In allerijl wierp men eenvoudige aarden verdedigingswerken op bij Nieuwersluis, Utrecht (De Klop) en Vreeswijk. Door het open zetten van de sluis bij Hinderdam liep het juist drooggemalen Naardermeer weer vol. De aanleg van een liniewal met gracht ten oosten van Utrecht bleef in de beginfase steken. Volgens P.C. Hooft zou de linie langs de Vecht en de Vaart 'met tien duizent man tegens de gansche werelt te verdaedighen' zijn. Door geldgebrek en onwil van de Staten van Utrecht, die hun soevereiniteit in geval van oorlog niet wilden opgeven en die meer zagen in een oostelijke waterlinie in de Gelderse

'De Fransen zijn met snelle marsen opgemarkheerd, 't was een zegetocht; maar voor de Hollandse Waterlinie moesten ze wel halt houden. Met schuiten en boten verder gaan? 't Kon niet. Het water stond maar laag boven de velden... En doorwaden dan? 't Kon niet: ze zouden in de ontelbare sloten en vaarten, die niet te zien waren, verdrinken... Langs de hogere dijken en wegen voorttrekken? 't Kon niet: elke weg, elke dijk was voorzien van sterke schansen, waaruit de kanonnen hen aangrijnsden...'

W.G. van de Hulst en R. Huizinga, *Toen en Nu. Leesboek over de geschiedenis van het vaderland voor de christelijke geschiedenis*, Groningen 1923.

Vallei, staakten de werkzaamheden. Ook van een acute dreiging uit het oosten was geen sprake meer. De Utrechtse waterlinie tussen Vreeswijk en de Hinderdam kwam er (nog) niet en kon dus ook niet beproefd worden.

Bij de verdediging van steden had men met succes ervaring opgedaan met het stellen van inundaties: bij het beleg van Alkmaar in 1573 en tijdens het Leidens Ontzet in 1574. Een jaar later was Woerden aan de beurt. Hier kon dankzij de onderwaterzetting van het omliggende land het stadje een jaar lang weerstand bieden. ‘Om alle oorden, ja zelfs het allerellendigste gat ligt een greppel vol water, waar eerst een brug over moet worden gebouwd voor men kan oversteken’, schreef hertog Alva vertwijfeld aan koning Filips II. Om de voor de boerenbevolking zeer schadelijk inundaties te beperken stelden de Staten van Holland in 1575 voor om de grensstadjes Oudewater, Woerden en Schoonhoven te versterken. Veel kwam daarvan niet terecht, want het oorlogsgebied had zich inmiddels verplaatst naar de zuidelijke Nederlanden.

Rampjaar 1672: waterlinie in werking

In maart 1672 was er geen ontkomen meer aan. Oorlogsverklaringen aan de Republiek van Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen volgden elkaar in snel tempo op. Het water moest de Hollanders echt aan de lippen staan, wilde men in actie komen. ‘Het volk reделoos, de regering radeloos en het land reddeloos’, zo was de situatie toen Lodewijk XIV op 12 juni 1672 met honderdduizend man de Rijn overstak. Zijn enorme legermacht streek neer tussen Utrecht en Zeist. Met een dergelijke overmacht dachten de Fransen de overwinning binnen bereik te hebben en zij haastten zich niet om door te stoten naar Holland. Daar waren in het voorjaar geweren uitgedeeld aan de burgers en de boeren. Aanvankelijk werd gedacht aan een verdedigingslinie bij de stad Utrecht, maar het kleine Staatse leger onder prins Willem III koos al snel voor het Utrechts-Hollands grensgebied, waar al aan de inundaties werd gewerkt. Dit was zeer tegen de zin van de hoogheemraadschappen, die vonden dat de buurregio's betere inundatiemogelijkheden hadden.

Voor de tracékeuze van de waterlinie tussen Muiden en Gorinchem was het snel onder water kunnen zetten van stukken land leidend. Hogere delen en stadjes die op stroomruggen lagen werden gemedend. Zo had Woerden pech, maar het stadsbestuur werd getroost met de mooie gedachte dat een deel opgeofferd moest worden om het geheel te kunnen redden. Met harde hand werden tegenspartelende boeren, burgers en bestuurders gedwongen mee te werken aan het doorsteken van dijken en kaden en aan het openen van sluizen.

In de maanden juni en juli 1672 voltrok zich een uitgebreide onderwaterzetting langs de lijn Schoonhoven-Oudewater-Nieuwer-sluis, in aansluiting op de Utrechtse Linie langs de Vecht naar Muiden. Oudewater had ‘geluk’ en kreeg nieuwe vestingwerken. Hier en daar wisten slimme boeren het water weer net zo hard af te voeren als het was binnengestroomd. Utrechts en Gelders grondgebied werd zoveel mogelijk ontzien. De inundaties kwamen nog net op tijd klaar en brachten de Fransen tot staan.

Links · Kaart van de Oude Hollandse Waterlinie op het Actueel Hoogtebestand Nederland. Binnen de provincie Utrecht gaat het vooral om de tweede, 18de-eeuwse aanlegfase.

De Oude Hollandse Waterlinie bestond toen uit de volgende kommen:

1ste Kom: de Vijfheerenlanden en een deel van de Alblasserwaard ten westen van de Diefdijk.

2de Kom: het westelijk deel van de Lopikerwaard, inclusief de gehele Krimpenerwaard.

3de Kom: de smalle strook tussen de Hollandsche IJssel bij Goejanverwelle en de Oude Rijn bij Nieuwerbrug (Enkele en Dubbele Wiericke) en het gebied van Zegveld tussen Grecht en Meije.

4de Kom: praktisch de gehele Ronde Venen tussen Kromme Mijdrecht-Amstel-Holendrecht-Gein en Hollandse Kade-Geerkade en Indijk ten oosten van de Angstel.

Tussen deze kommen bevonden zich rivierdoorgangen die bewaakt en beschermd moesten worden: de Merwede bij Gorinchem, de Lek tussen Nieuwpoort en Schoonhoven, de Hollandsche IJssel bij Oudewater (Goejanvervellesluis, de Oude Rijn bij Nieuwerbrug, de (Kromme) Meije bij de Woerdense Verlaat en de Zuiderzee bij Muiden. Al deze accessen lagen buiten Het Sticht. Delen van de 1ste Kom (Vianen), 2de Kom (westelijk deel Lopikerwaard), 3de Kom (Zegveld) en de 4de Kom (Ronde Venen) lagen op het huidige Utrechts grondgebied.

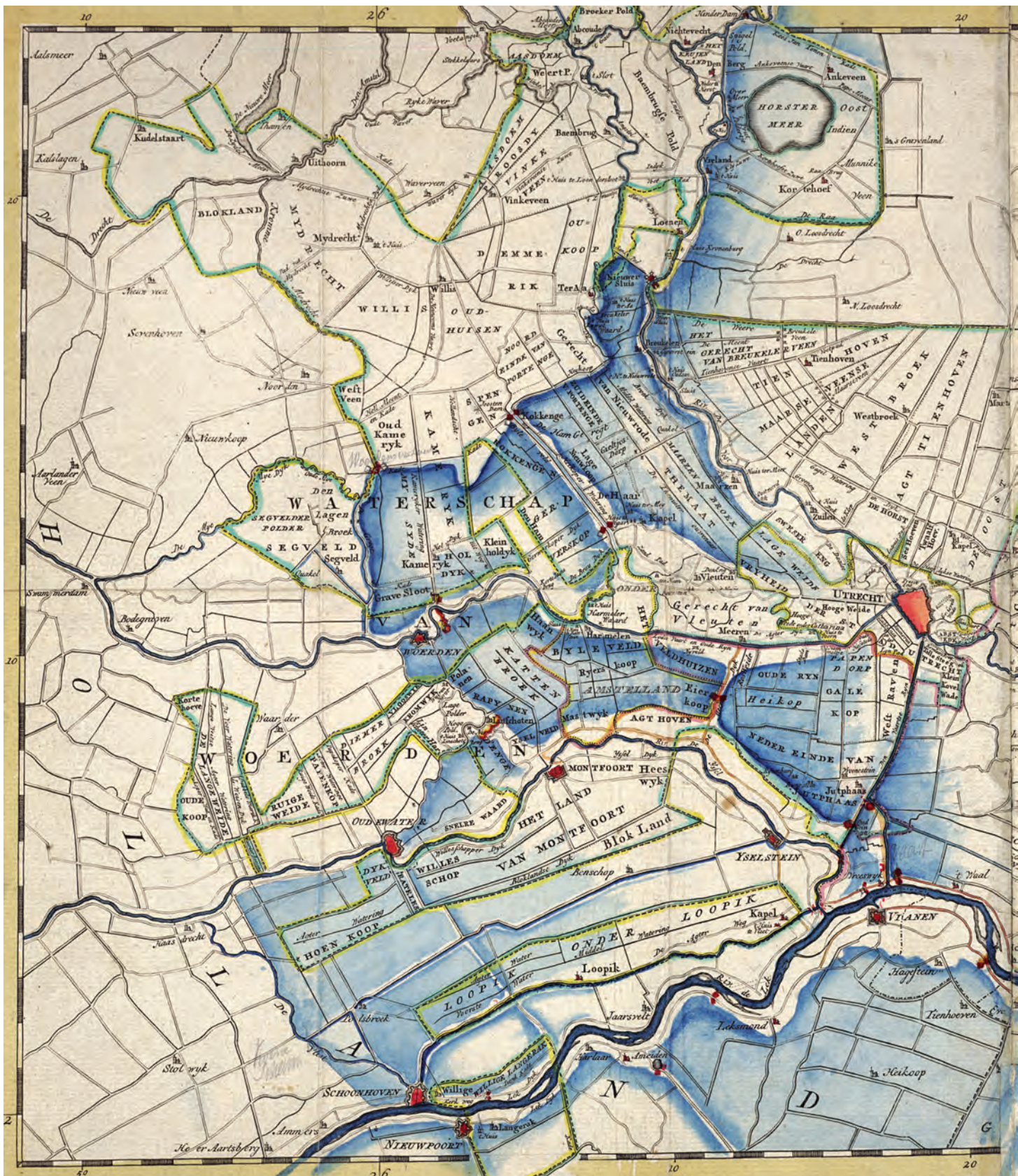
Provisorische waterlinie 1673-1700

Chaotisch was de organisatie van de inundaties en wisselend de successen van de Staatse en de Franse legereenheden. Ondanks verwoestingen in de Lopikerwaard hield de verdediging van de waterlinie in augustus stand. Maar najaar 1672 staken de Fransen de Lekdijk bij Klaphek door, evenals de zeedijk bij Muiden. ‘Holland verdrinken’ was de strategie; de Hollanders verslaan met hun eigen middelen. Maar het antwoord kwam direct: tussen de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn liet Willem III over een afstand van negen kilometer de Wierickedijk versterken, zodat het water tegengehouden kon worden. Sindsdien heet deze keerdijk de Prinsendijk.

In oktober braken ten oosten van Woerden hevige gevechten uit. De stad ging deels in vlammen op en werd door de Fransen bezet. De schoenmakers van de stad moesten 700 paar schoenen voor de soldaten maken en de rekening werd naar het stadsbestuur gestuurd. Overal plunderden en brandschatten de Franse soldaten. Jaarsveld, Abcoude en Nigtevecht leden zwaar onder de plunderaars en brandstichters. Duchtige Hollandse weerstand kwam niet alleen vanuit de snel opgeworpen schansen en posten op de doorgaande kaden (zuwen), maar ook van de bewapende ‘uitleggers’, platte schuiten die zich gemakkelijk konden verplaatsen over de wateringen in het veengebied. In november ging Waverveen in vlammen op als represaille van een aanslag met zo'n uitlegger. Eind 1672 bezweek het Staatse leger bijna door een aanval over de bevroren waterlinie door de gevreesde Franse aanvoerder, de hertog van Luxemburg. De terugtocht van de 8.000 Franse soldaten trok een spoor van geweld en verwoesting langs de Oude Rijn tussen Woerden en Utrecht.

In 1673 ging de strijd onverminderd door. De Fransen vochten vanuit de bezette steden Utrecht, Amersfoort en Naarden, de Staten vanuit Weesp en Muiden. Inundaties werden verder verbreed en beter uitgevoerd. Met een legertje van 1.600 soldaten en 1.000 boeren wist kolonel Stockheym in mei 1673 Nieuwersluis te veroveren op de Fransen. Aan de monding van de Stadswetering bij de Vecht wierpen zijn soldaten de Sterreschans op. Langs de Stadswetering volgde een nieuwe verdedigingslijn over de Ter Aase Zuwe

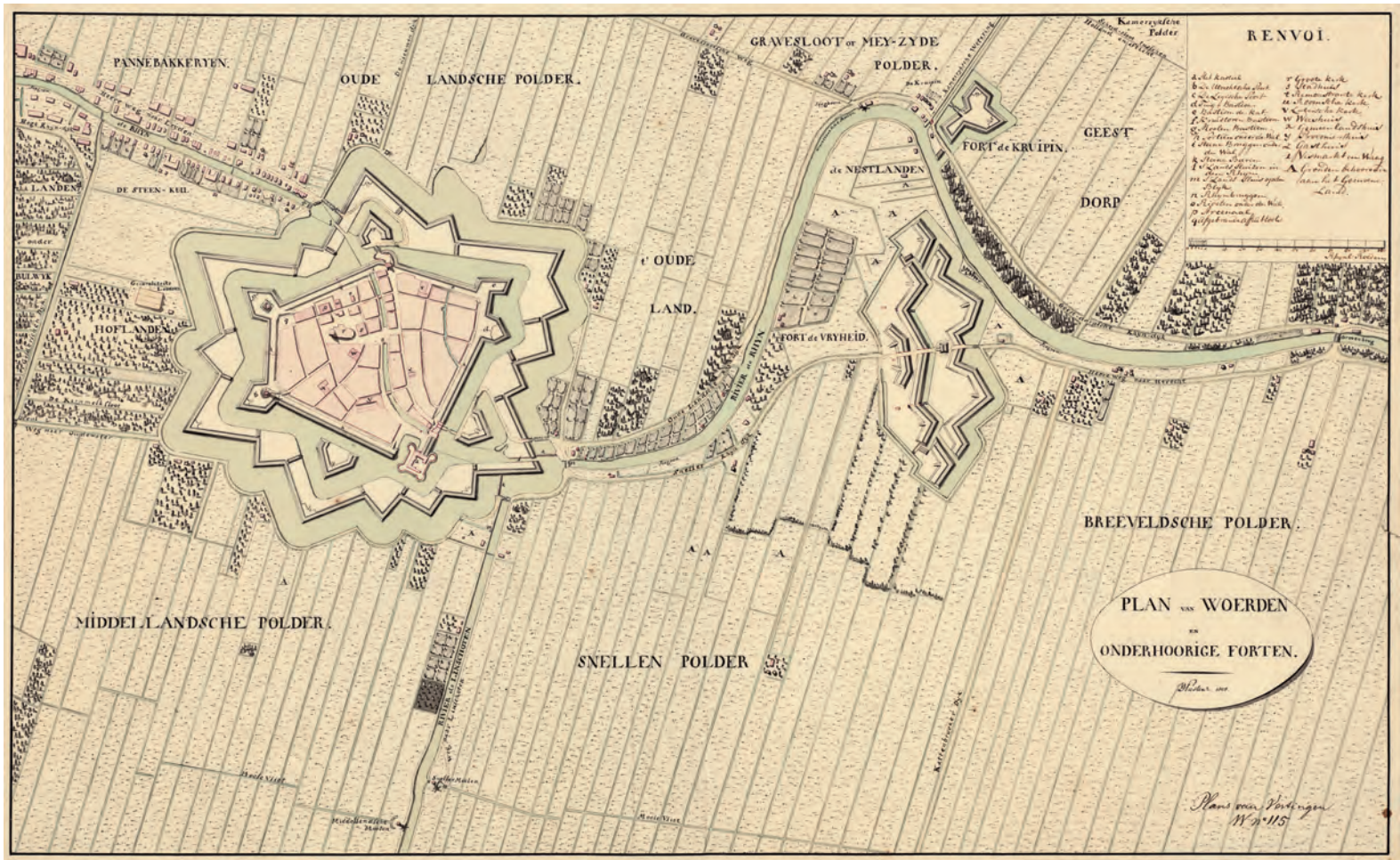

Boven • Kaart van de Oude Hollandse Waterlinie met de richting Utrecht opgeschoven inundatiegebieden tijdens de Franse inval in 1794-1795. Naast de vestingsteden staan in rood ook de Linie van Linschoten en de beide forten ten oosten van Woerden aangegeven. De Meerndijk en de Bijleveld hebben als gevaarlijke doorgangen ook verdedigingswerken gekregen.

Links • De Oude Hollandse Waterlinie tijdens de opmars van de Franse troepen van Lodewijk XIV. Uit: A.A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, 1913-1932. Bij Goerjanvervellesluis, ten westen van Oudewater, werd in 1787, twee jaar voor het uitbreken van de Franse Revolutie, Wilhelmina van Pruisen door de Patriotten een paar dagen vastgehouden en vervolgens Holland uitgezet. Haar broer Frederik Willem II reageerde met het sturen van 26.000 soldaten en Wilhelmina kon weer naar Den Haag terugkeren. Na deze Pruisische overrompeling werd de waterlinie definitief oostwaarts verschoven.

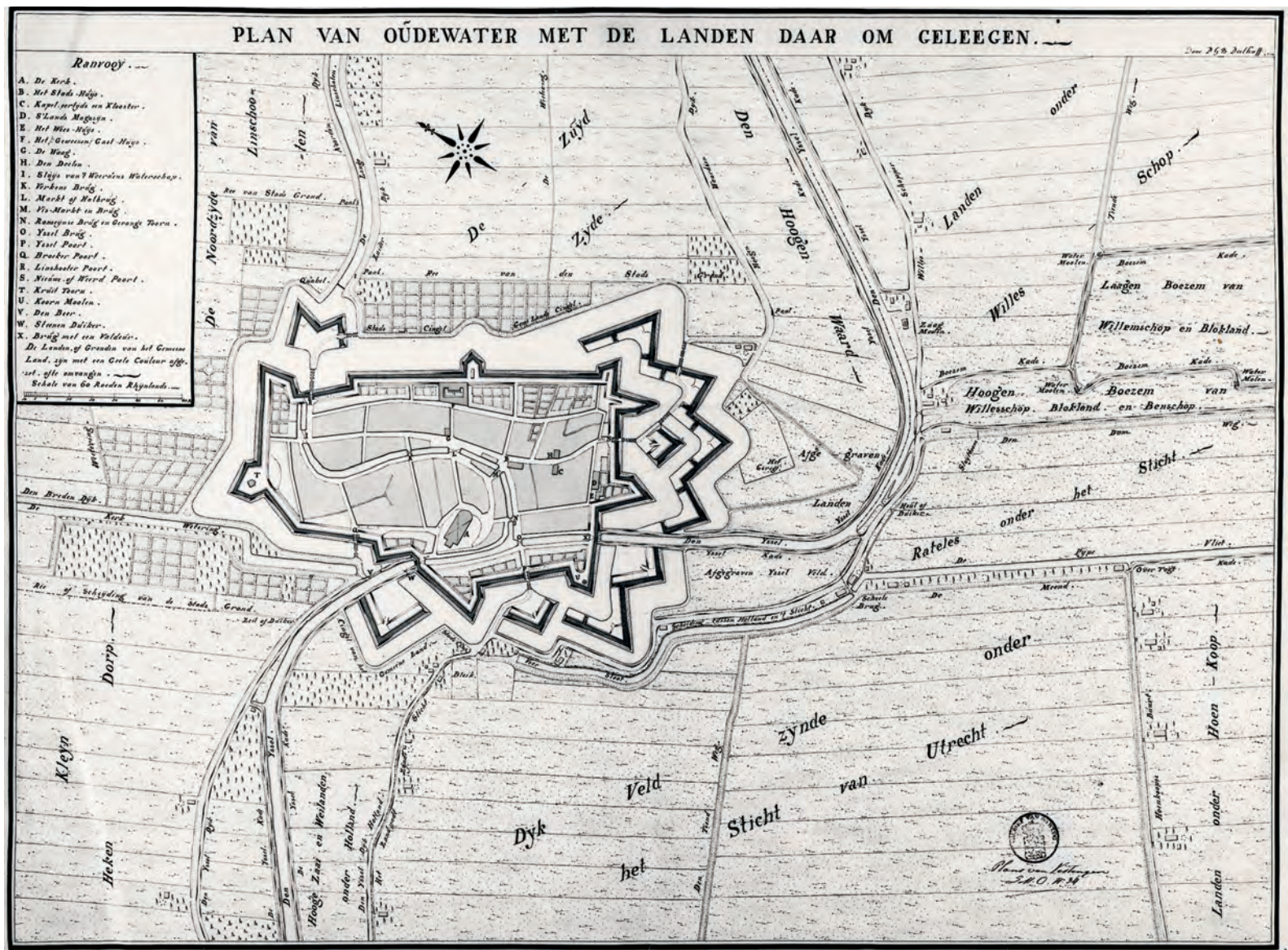

Boven · Plan van Woerden en de Onderhoorige Forten, door J.D. Pasteur, 1805.

Links · Ter verdediging van de oostkant van Woerden werden in 1748 ter weerszijden van de Oude Rijn de forten Oranje en Kruijin aangelegd. Van fort Oranje zijn door latere bebouwing alleen de contouren van de noordelijke helft, tussen de dijk en de Oude Rijn, nog herkenbaar.

naar Wilnis en vervolgens naar de Woerdense Verlaat over de 'Wilnische Zuwe, Ouden Dam en Hollandsche Kade'. Deze verdedigingslijn, bestaande uit een samenstel van kaden en dijken, werd verzaamd zodat de in paniek onder water gezette gronden voor een groot deel weer drooggemaakt konden worden. Ook onder meer langs de Meije, de Oude Rijn, de Enkele Wiericke en de Hollandse IJssel werden kaden verhoogd. Hinderdam kreeg een nieuw, gebastioneerd fort.

Holland wist van de Franse bezetting van Utrecht gebruik te maken om in 1674 nieuwe zeesluizen bij Muiden aan te leggen. De sluis in de Vecht werd vervolgens gesloopt en Holland kreeg het recht van inundatie van het Utrechts gebied. Tussen 1673 en 1698 werd de vesting van Oudewater voorzien van enkele buitenwerken, zoals een hoornwerk bij de Linschoterpoort en een ravelijn bij de Utrechtse poort. Zonder enige vergoeding of belastingvermindering moesten hiervoor tientallen huizen wijken en werden landerijen geconfisqueerd. De vroeg 17de-eeuwse vestingwerken van Woerden kregen in 1672 diverse verbeteringen. In het veenweidegebied werden enkele aarden veldschansen opgeworpen, zoals bij de Joostendam tussen de Grootte Heicop en de Bijleveld, en een-

Aan de verdedigingswerken van Oudewater is ruim 150 jaar gewerkt. De laatste versterking met een extra omwalling (enveloppe) aan de zuidzijde en een bastion aan de westzijde dateert uit de jaren 1740-1748.

voudige posten bij Wilnis en Demmerik ter verdediging van de Ter Aase Zuwe.

Maar de Fransen waren nog niet verslagen. In de zomer van 1673 probeerden de Franse ingenieurs het land ten oosten van de Vecht weer droog te maken en verbeterden ze de vestingwerken van Naarden en Woerden. Ter beveiliging van de stad Utrecht legden ze een schans aan bij Jutphaas.

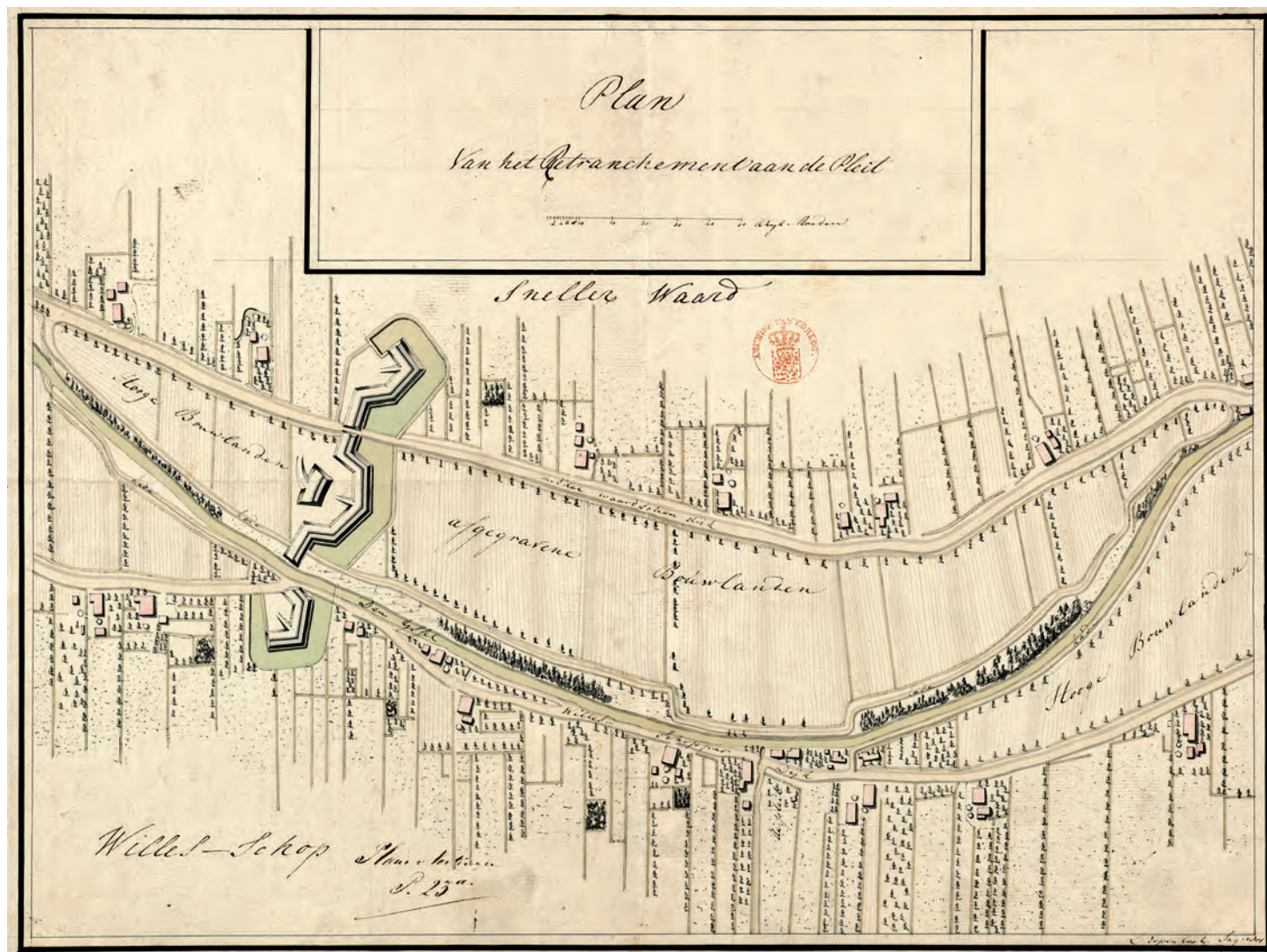
'Nieuw geconcipeerde waterlinie' 1700-1750

Ondanks een chaotische organisatie bewees de Oude Hollandse Waterlinie zijn kracht. Na het vertrek van de Fransen eind 1673 besloten de Staten van Holland de succesvolle waterlinie uit te bouwen tot een duurzame verdedigingslinie om het gewest 'by gelegtheyt onwinbaar te kunnen maken, dat het soude wesen als een stadt ofte eylandt, omme den vyant daer inne niet meer te vreesen'. Als directeur-generaal van de fortificatiën werd de vestingbouwkundige Menno van Coehoorn (1641-1704) spil in een groots bouwprogramma: een systeem van aaneengesloten verdedigingslijnes

aan de grenzen van de Republiek met inundaties als beproefde afweermiddel. Frankrijk op afstand houden, met het huidige België als barrière, stond voorop in het veiligheidsbeleid van de Republiek. De noordgrens van Frankrijk werd tijdens de Vrede van Utrecht in 1713 vastgelegd en bestaat nog steeds.

In het binnenland wilde Van Coehoorn drie stelsels: de Grebbelinie, de Utrechtse linie en de Hollandse linie. Voor die laatste tekende hij omstreeks 1700 een kaartje van een 'nieuw geconcipeerde waterlinie' tussen de Lek en de Zuiderzee. De strategisch gelegen stad Woerden kreeg als eerste in 1702 een moderne enveloppe rond de vesting: een getenailleerde, zigzagvormige wal met omgrachting.

Pas met de toenemende Franse machtsopbouw in de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1740 startte het bouwprogramma weer op, ditmaal onder Johan Philip Prevost, hoogste man van de fortificatiedienst. De in 1702 gemoderniseerde vesting Woerden werd in 1740 in de linie opgenomen en in 1748 aan de oostzijde versterkt met de forten Oranje en Kruijpin, ter weerszijden van de Oude Rijn. Oudewater werd tussen 1740 en 1742 gemoderniseerd met een enveloppe

Plan van het Retranchement aan de Pleit uit 1801.

en een gracht aan de zuidoostzijde en een bastion aan de westzijde van de IJssel. Nieuwersluis groeide in 1745-1746 uit tot een ware vesting. In die jaren begon ook de grote bouwcampagne van de Grebbelinie. De daarop volgende jaren namen de spanningen weer af, evenals de bouwactiviteiten aan de waterlinies. Twintig jaar later kreeg landmeter P.A. Ketelaar de opdracht om de Oude Hollandse Waterlinie in kaart te brengen. Ruim tien jaar (1770-1781) heeft Ketelaar gedaan over deze klus. Dankzij dit intensieve carteringswerk beschikken wij nu over de eerste nauwkeurige topografische kaart van westelijk Utrecht (zie p. 358).

Laatste verbeteringen 1787-1796

In 1787 overrompelde een Pruisische legermacht de hervormingsgezinde Hollandse patriotten, die de monarchie en het regentendom beu waren. De patriotten werden door de oranjegezinde boerenbevolking zwaar tegengewerkt bij het uitvoeren van de inundaties. In allerijl werd ten oosten van Gojanverwelle de vervallen schans uit 1573 aan de Hollandsche IJssel versterkt. Ook de oude schans bij Vreeswijk werd verbeterd. Door de Pruisische aanval kwamen meer zwakke plekken in de waterlinie aan het licht. De Diefdijk en de Linge gingen de oostelijke begrenzing van de inundatie vormen. Het plan om het acces van de stroomrug ten zuiden

van Linschoten met een nieuwe linie te verdedigen kwam pas in 1792 tot uitvoering.

Dankzij de strenge winter van 1794-1795 trokken de Franse troepen van generaal Pichegru eenvoudigweg over de bevroren inundaties van de 'Grootte' of 'Capitale' Waterlinie, zoals die toen werd genoemd. Ditmaal waren het de patriotten die konden juichen. In 1796 werd op aanbeveling van vestingbouwkundige Kraijenhoff op de hoogten in de Oude Hollandse Waterlinie een drietal nieuwe verdedigingswerken aangelegd. Naast de omwerking van de Linie van Linschoten tot liniewal met drie bastions en twee redoutes, kwam dat jaar de Linie van de Pleit gereed, dwars op de Hollandsche IJssel tussen Oudewater en Montfoort. Voorts is de Linie ter Aa ten westen van Nieuwersluis aangelegd, dwars op de stroomrug van de vroegere Vechtloop. Als derde versterking werd in 1796 het Bastion Waakzaamheid aangelegd bij de samenkomst van de Aa en de Heicop ten westen van Breukelen. De waterlinie kreeg ten tijde van de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aanvankelijk nog een rol als reservelinie, maar werd na 1816 opgeheven.

Vestingsteden als Oudewater en Woerden verloren voorgoed hun militaire betekenis. Oudewater kreeg van Domeinen in 1826 de vestingwerken overgedragen, op voorwaarde dat zij deze binnen afzienbare tijd zouden slopen. In 1836 en 1839 vroeg het gemeente-

Boven • De Linie van Linschoten werd in 1792 aangelegd en in 1796 omgewerkt tot een liniewal met drie bastions. Op deze hoogtekaart is goed te zien hoe de linie precies de breedte van de hogere, en de dus niet te inrunderen stroomrug beslaat. De zuidzijde, van waaruit de Franse vijand verwacht werd, heeft men destijds afgegraven voor het maken van een natte gracht.

Rechts • De Linie van Linschoten uit 1796 in noordelijke richting. In 1840 werd het aardwerk geëgaliseerd, maar de contouren in het huidige Schansbos zijn nog steeds zichtbaar. Op de voorgrond is het vierkante bastion met een restant van de gracht, gevoed door de Vlietsloot, te zien.

bestuur hiervoor uitstel. Pas na 1851 begon de gemeente met het afbreken van de poorten en wallen en het dempen van de grachten. Hetzelfde lot onderging ook Woerden. In 1878 vertrok het garnizoen definitief uit de stad. In de periode 1870-1888 werden de wallen op een stukje bij de molen na geslecht, diverse grachten gedempt en twee monumentale stadspoorten afgebroken.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

verdediging tegen de vorige oorlog

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een 85 kilometer lange noord-zuidlopende waterlinie tussen de Zuiderzee en de Biesbosch. Het Utrechtse deel ervan bevindt zich direct ten oosten van de Vecht en de Vaartsche Rijn met inbegrip van Utrecht.

De waterlinie bestaat uit een hoofdverdedigingslijn, verdedigingswerken en inundatiegebieden: open, laaggelegen terreinen die onder water konden worden gezet. De forten verdedigden de accessen, delen die niet onder water gezet kunnen worden, zoals stroomruggen, hooggelegen wegen en spoordijken en waterwegen als rivieren en kanalen.

Vrij zicht en vrij schootsveld werden onder meer gegarandeerd door de Verboden Kringen, denkbeeldige cirkels rond de forten waarbinnen slechts beperkte (houten) bebouwing was toegestaan.

Betonnen groepsschuilplaatsen, gedekte wegen en voorposten vulden de verdediging aan. Voor de inundatie zorgden vele sluisen, stuwen, duikers en kanalen. Ter regulering van het waterpeil verdeelden dwarskaden het inundatiegebied in kommen.

Door camouflage liggen de linies nog steeds verborgen in het landschap. Het gehele complex van sluisen, forten en andere werken dat in 1815 was gepland, werd omstreeks 1885 voltooid. Een ingenieus inundatiesysteem met een uitgewerkt controle- en onderhoudsprotocol was ontwikkeld. In de jaren daarna is er nog voortdurend aan de forten verbouwd, tot aan de mobilisatie van 1939. Camouflage door 'wegplanting' in de omgeving was niet meer voldoende vanwege de dreiging vanuit de lucht. Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 werd de weerstandszone sterk verbreed met tussen-

Links• Het torenfort Honswijk is tussen 1841 en 1848 in de as van de Lekdijk gebouwd ter bescherming van het Lekaces. Het erachter gelegen Lunet aan De Snel hield het binnentalud van de dijk onder vuur. Het inundatiekanaal, met halverwege het Werk aan de Korte Uitweg, zorgde via een sluis bij de Lek voor aanvoer van het water om de polders snel onder te kunnen laten lopen. Luchtfoto uit 1997.

stellingen en uitgebreide loopgravenstelsels, vooral rond Utrecht. Driemaal is de Nieuwe Hollandse Waterlinie in staat van verdediging gebracht (1870, 1914, 1939), tweemaal is de linie gedeeltelijk onder water gezet: in mei 1940 als opvangstelling van de Grebbe-linie en in 1944-1945 door de Duitsers als *Hintere Wasserstellung*, zowel aan de oostkant als aan de westzijde. Maar het uiterst verfijnde inundatiesysteem is nooit werkelijk op de proef gesteld.

Geschiedenis

Tijdens de Bataafse Republiek kwam de patriot Cornelis Kraijenhoff met de eerste plannen voor een nieuwe waterlinie. Napoleon gaf hem in 1811 de opdracht zijn plan uit te werken tot een *vrai ligne de l'Empire* tussen Naarden en Gorinchem, als onderdeel van het Franse verdedigingsstelsel. Tot aan Nieuwersluis volgde de nieuwe linie het tracé van de Oude Hollandse Waterlinie. Vanaf Nieuwersluis zou de waterlinie de Vecht gaan volgen, met een halve cirkel oostelijk om Utrecht heen en langs de Vaartsche Rijn tot Vreeswijk. Dit was hetzelfde beloop als de geplande Utrechtse Linie uit 1629. Over de Lek moest de linie aansluiten op het tracé van de oude linie, die in 1787 oostwaarts was verplaatst naar de Diefdijk en de Linge.

Bouwfase 1: eerste ring om Utrecht 1815-1825

Direct na de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in 1815 gaf koning Willem I het groene licht voor de aanleg van de 85 kilometer lange Nieuwe Hollandse Waterlinie. In de eerste fase, tot 1825, concentreerde men zich op de verdediging van de stad Utrecht en de aanleg van het inundatiesysteem.

Om het gebied ten oosten van de lijn Vecht-Vaartsche Rijn onder water te kunnen zetten en bovendien het water vast te houden, werden vier inundatiekommen met een peilverschil van twee meter bepaald. Bestaande kades en hoger gelegen wegen werden benut als waterkeringen: de Tienhovensche Kade, de Klodijk, de weg Utrecht-Hilversum en de weg Utrecht-De Bilt. Op een afstand van 1.250 tot 2.000 meter van de Utrechtse stadswallen, een destijds onoverbrugbare afstand voor de artillerie, werd aan de noord-oostzijde tussen 1816 en 1821 een ring van vijf forten aangelegd: Aan de Klop, De Gagel, Blauwkapel, Op de Biltstraat en Vossegat.

Ter verdediging van de Houtense Vlakte aan de zuidoostzijde én de beide stadstoegangen (Houtensepad en Koningsweg) bouwde men vier Lunetten, voorzien van zware bakstenen bekledingsmuren. Op de Overeindseweg kwam het fort Jutphaas te liggen, ter verdediging van de niet te inunderen corridor tussen Houten en Jutphaas (een oude Rijnloop),

Vreeswijk werd het belangrijkste inlaatpunt voor het water uit de Lek en kreeg een bijzondere hulpschutsluis met waaierdeuren. Ter bescherming van deze inundatiesluis werd in 1820 de oostelijk gelegen batterij uit 1787 omgebouwd tot gesloten aardwerk. Tussen Jutphaas en Vreeswijk wierp de genie een keerkade op langs de oostkant van de Vaartsche Rijn.

'De oorlog leert zóveel nieuws waarvan partij getrokken kan worden, dat al wat in onze waterlinie voor een hypermodernen oorlog ondoelmatig is, verdwijnt, en door het doelmatige wordt vervangen. Ons eigen goede fort heeft er ook al heel wat ondervinding van. Er is dan ook altijd werk aan de winkel. We werken, we werken, we werken maar door. In dit opzicht zijn we dan ook als het ware in onafgebroken wedstrijd met het kanongebulder op het westelijk oorlogsterrein.'

Een officier van de bezetting van fort Honswijk in 1915.

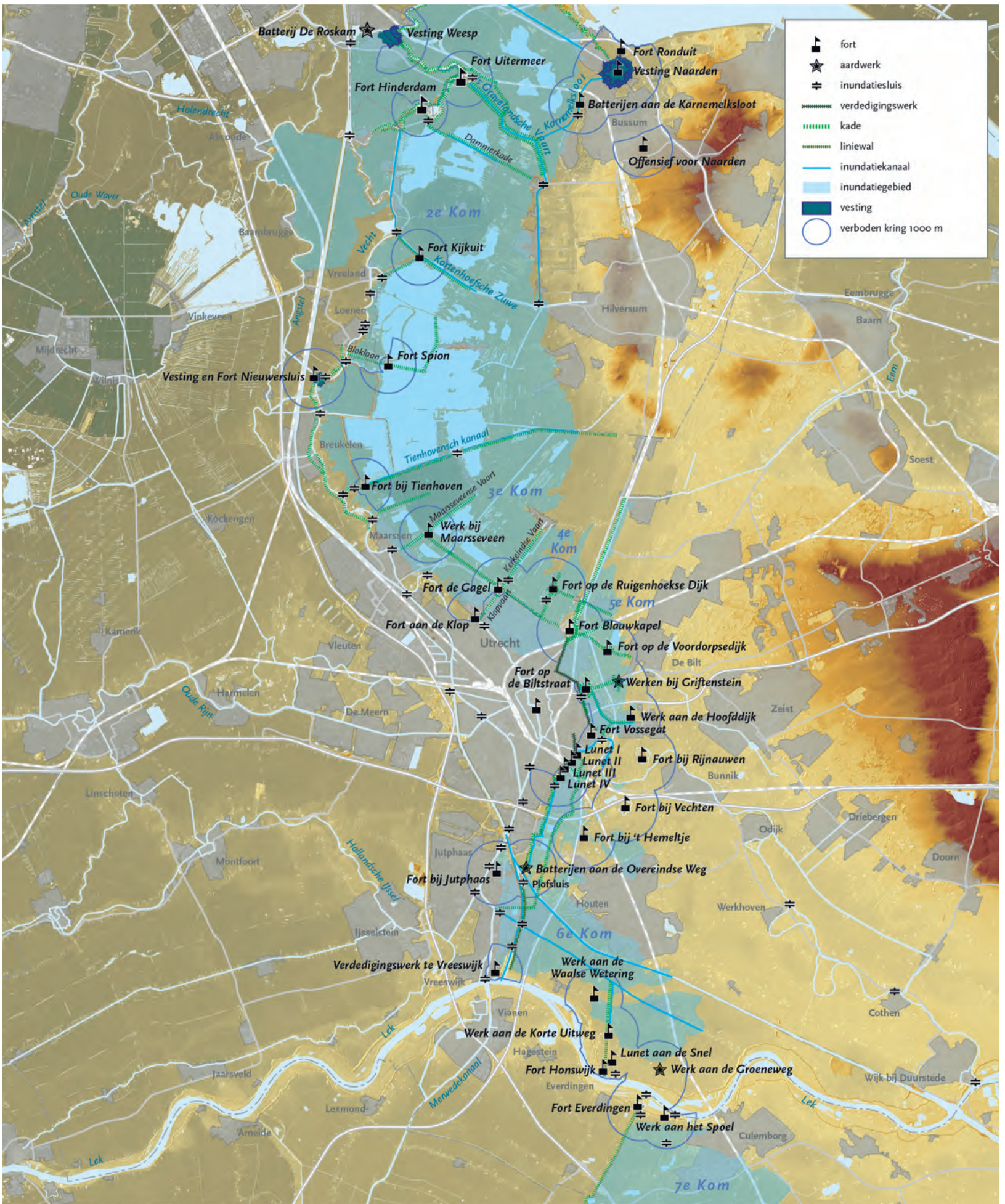
Uit: Chris Will, *Sterk Water. De Hollandse Waterlinie*, Utrecht 2002, p. 104.

Bouwfase 2: bakstenen torenforten 1840-1860

Tussen 1826 en 1840 lag het werk aan de linie stil. Alle aandacht ging uit naar de vestingbouw in het zuiden van het land vanwege de Belgische Opstand. Na erkenning van België als onafhankelijke staat in 1839 kreeg de Nieuwe Hollandse Waterlinie weer aandacht als hoofdverdedigingslinie. In deze tweede fase, tussen 1840 en 1860, werden de forten rondom Utrecht voorzien van vrij hoge bomvrije gebouwen als onderkomens voor de soldaten, munitieopslag en geschutopstellingen. Fort aan de Klop is het mooiste voorbeeld van deze zogeheten wachthuizen. In het noordelijk deel werden de versterkingen vervangen door eenvoudige forten of redoutes, zoals Kijkuit en Spion. Nieuwersluis kreeg binnen de vestingwerken een torenfort. In het zuidelijk deel werd een dergelijk, geheel nieuw torenfort, Honswijk, gebouwd. Met het eveneens toen gebouwde torenfort Everdingen moest Honswijk zorgen voor de afsluiting van het Lekaces: de rivier, de uiterwaarden en de binnendijkse stroomruggen. Ook verdedigde het fort de daarvoor gelegen hoofdinlaatsluis van het inundatiekanaal De Snel. Overigens was fort Honswijk als Napoleontische *tour modèle* al in 1811 gepland.

De Verboden Kringen van 1853

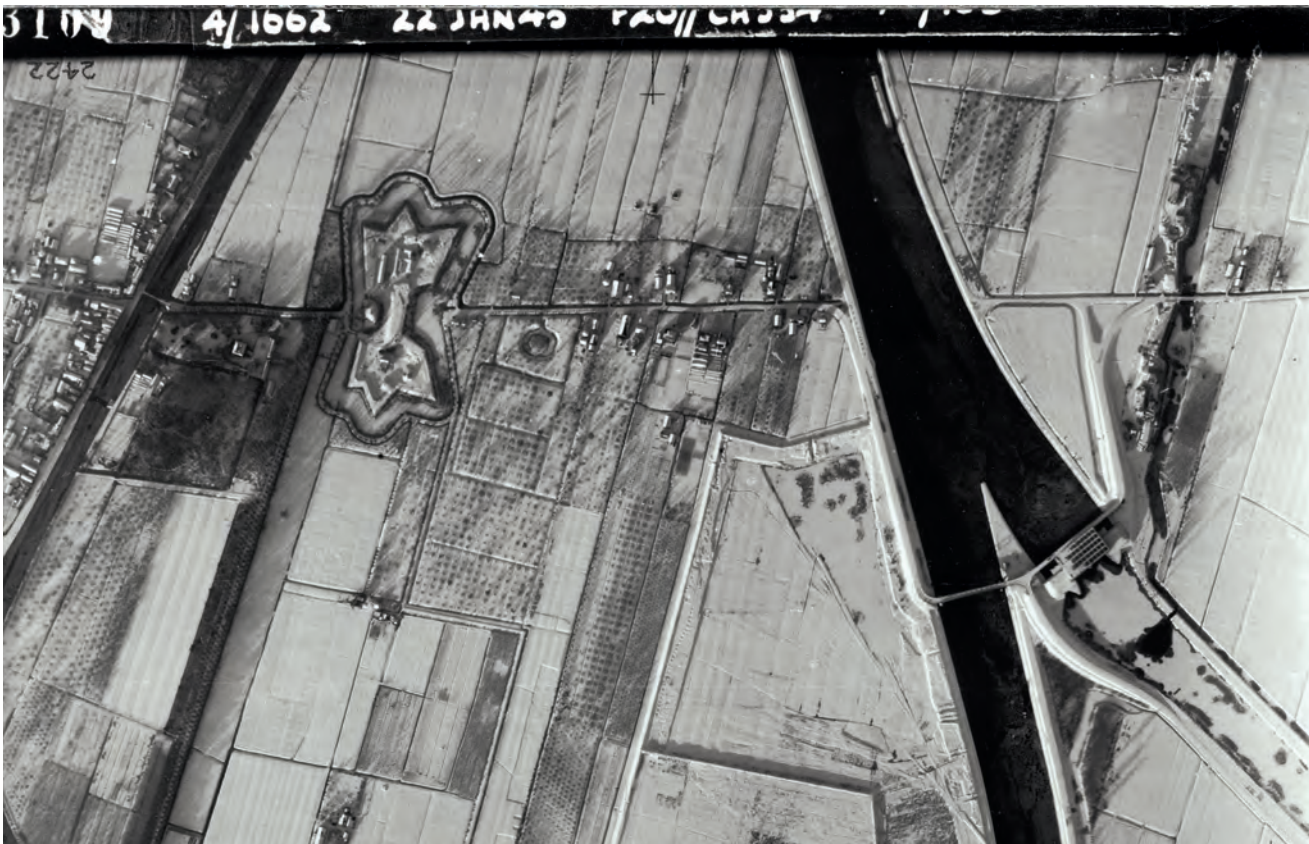
In 1810 werd een Franse wet uit 1791 van toepassing die bepaalde dat binnen een straal van 500 meter rond de forten alles platgebrand mocht worden, zonder enige schadevergoeding. In 1853 kwam een nieuwe Kringenwet, die bepaalde dat rond de forten een vrij schootsveld moest liggen. Rondom de buitengrenzen van ieder vestingwerk werden drie zogeheten Verboden Kringen geprojecteerd, waar strenge bouwvoorschriften golden: een Kleine Kring tot 300 meter, waarbinnen alleen in hout gebouwd mocht worden, een Middelbare Kring tot op 600 meter, waar de gebouwen gedeeltelijk in steen (onderbouw, stookplaats, schoorsteen en dak) mochten worden uitgevoerd en een Grote Kring op 1.000 meter, waar ten tijde van oorlog zonder proces alle gebouwen, bomen en andere obstakels opgeruimd konden worden en waar vergunning nodig was voor het graven van sloten en het aanleggen van wegen, dijken, sluisen en dergelijke. De Verboden Kringen waren primair bedoeld om een vrij blikveld te hebben op de naderende vijand. Daarnaast waren het vrijwaringszones voor een onbelemmerd schootsveld op de te verdedigen accessen. Bij de zeer uitgebreide Kringenwet waren de forten al naar gelang hun strategisch belang in drie klassen ingedeeld. Zo was voor iedere bebouwing, ook in hout, tussen een eerste klasse fort en de Kleine Kring toestemming nodig van de Minister van Oorlog. Nieuw was het precies vastgelegde

Boven • Het Fort bij Jutphaas bestond aanvankelijk uit twee stervormige schansen uit 1629 ter weerszijden van de weg van Houten naar Jutphaas. In 1820 werden zij met elkaar verbonden en in de jaren 1846-1848 kreeg dit langgerekte fort onder meer een verdedigbaar wachthuis, precies in de as van de weg. Op de voorgrond, links van de weg, stond het 14de-eeuwse kasteel Wijnstein, dat hier tot de sloop in 1754 heeft gestaan. De kasteelplaats is nu met een vierkante boomaanplant binnen een cirkelvormige verhoging aangegeven. Luchtfoto uit maart 2002.

Onder • RAF-luchtfoto van 22 januari 1945 waarop de Plofsluis in het nog niet verbrede Amsterdam-Rijnkanaal te zien is. Links Fort bij Jutphaas en het ronde eilandje van kasteel Wijnstein.

recht op schadevergoeding vanwege de kringenvaststelling.

Gevolg van de Kringenwet was dat de stedelijke uitgroei van Utrecht naar het oosten lang is gefrustreerd. Holsboer en Berlage maakten in hun tweede uitbreidingsplan uit 1924 van de nood een deugd door de fortengordel als groenstrook op te vatten (zie p. 263). Nieuwe plannen werden gemaakt na opschorting van de Kringenwet in 1951, maar pas na de intrekking van de wet in 1963 kon gestart worden met een grootstedelijke uitbreiding van De Uithof.

Verbetering van de inundaties 1860-1880

Rond 1860 leek de Nieuwe Hollandse Waterlinie min of meer voltooid. Dit bleek een verkeerde inschatting, toen in 1870 de Frans-Duitse Oorlog uitbrak. Niet langer de Fransen, maar het nieuwe en agressieve Duitse Rijk ging een bedreiging vormen. Bij een aanval van de Fransen was een inundatieperiode van zesentwintig dagen acceptabel, maar bij een Duitse aanval moest de inundatie veel sneller verlopen, in vier tot maximaal twaalf dagen.

Als extra watertoevoer kwam in 1866 de Kromme Rijn in beeld. Deze oude afgedamde Rijnarm werd weer verbonden met de Nederrijn bij Wijk bij Duurstede, waar een inundatiesluis werd gebouwd. De Kromme Rijn werd verdiept en aanzienlijk verbreed en voorzien van damsluizen. Enkele meanders werden rechtgetrokken. Een extra inundatiekanaal werd in 1871-1873 vanaf de Houtensche Wetering noordwaarts gegraven, ten oosten van Fort bij Jutphaas. Aan weerszijden van de Overeindseweg kwamen batterijen. Ten slotte werd tussen 1874 en 1879 de inlaat bij Honswijk verbeterd door een ruim drie kilometer lang inundatiekanaal als waterinlaat van de Lek naar de Schalkwijkse wetering. Een gedekte gemeenschapsweg langs het kanaal verbond Honswijk met het nieuwe Werk aan de Korte Uitweg. Het Werk aan de Waalsewetering zorgde voor de verdediging van de gelijknamige wetering als belangrijkste watertoevoer. Om de watertoevoer vanuit de Vecht naar de inundatievelden te verbeteren, werd de Klopvaart in 1875 verdiept, de Klopdijk verhoogd en pal ten zuiden van het Fort aan de Klop een speciaal kanaaltje met sluis als inlaatpunt voor het Vechtwater aangelegd.

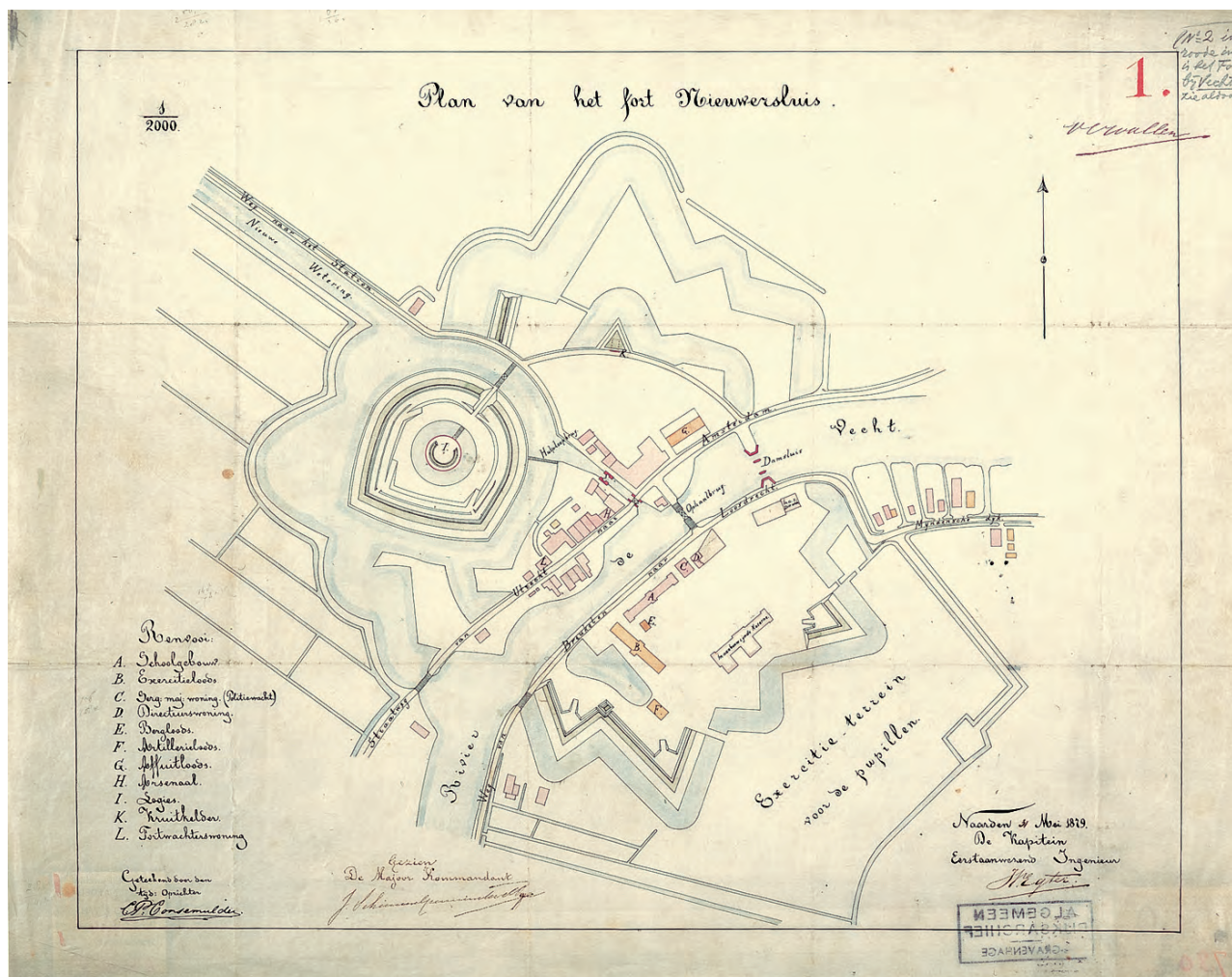
Het inundatiesysteem werd steeds verfijnder en beter geregeld. De Inundatiewet van 1896 stelde de inundaties veilig en regelde de schadeloosstellingen. Deze waren zo gunstig dat sommige boeren blij waren met bijvoorbeeld een oefening of mobilisatie. De Inundatiewet is nog steeds in werking en laatst gewijzigd in 1989 voor de herziening van het Nieuw Burgerlijk Wetboek en in 1996 vanwege de Invoeringswet Coördinatiewet Uitzonderingstoestanden.

Bouwfase 3: Tweede ring om Utrecht 1867-1885

Tijdens de mobilisatie van 1870 bleken de provisorisch bemande forten een groot tekort te hebben aan soldatenonderkomens en munitieopslagplaatsen. Ook de hoge bakstenen torenforten bleken

Linksboven • Vesting Nieuwersluis anno 2003. De omgrachtingen van de vesting uit 1745 zijn nu geheel begroeid. Tussen de kazerne en het exercitieterrein op de voorgrond en rechts, boven de Vecht, is het beloop van de 18de-eeuwse grachten nog intact.

Links • Luchtfoto van Nieuwersluis uit omstreeks 1930 met het tussen 1880 en 1882 aangelegde fort. Het torenfort is opgenomen in een groter fort dat onder meer een bomvrije kazerne kreeg. Naast de damsluis in de Vecht (1875) beschermde het fort ook de Vechtkaden, de spoorlijn (1843) en het Merwedekanaal (1892), dat later verbreed werd tot Amsterdam-Rijnkanaal.

Plan van het fort Nieuwersluis uit 1879. Situatie vlak voordat het fort ingrijpend werd verbouwd. De bouw van het nieuwe kazernecomplex op de zuidoever van de Vecht was net klaar. Binnen de contouren van de vestingwerken uit 1745 staat aan de linkerzijde van de Vecht het torenfort van 1849-1851. Vanaf de damsluis in de Vecht leidt een gebogen weg naar de fortbrug. Hier is de 18de-eeuwse fortificatie het beste bewaard gebleven.

kwetsbaar voor het nieuwe, in 1861 geïntroduceerde, geschut met getrokken loop. Een derde bouwcampagne van de waterlinie in de jaren 1867-1885 was het gevolg. Er kwamen extra dekkingswallen, de torenforten werden voorzien van rondgaande, aangeaarde contrescarp-galerijen en van de geschutstorens zelf verdween de bovenste verdieping, zoals bij Nieuwersluis en Honswijk. Na afkondiging van de Vestingwet in 1874 kreeg de Nieuwe Hollandse Waterlinie de hoogste prioriteit. Tijdens de bouw golf van 1877-1885 zijn de meeste forten uitgerust met grote bomvrije kazernes en munitiemagazijnen met zeer zware gronddekkingen.

Als antwoord op het verder reikende getrokken geschut kreeg Utrecht, dat in die tijd uitgroeide tot hét spoorwegknooppunt van Nederland, een tweede, vooruitgeschoven fortenring. Tussen 1867 en 1872 verrezen vier moderne forten: Fort op de Ruigenhoekse Dijk, Fort op de Voordorpse Dijk, Fort bij Rijnauwen en Fort bij Vechten. Deze forten zijn groter en dieper dan die uit de voorgaande periode en hebben wallen van acht tot tien meter breed en hoog om de uitwerking van het granaatvuur te absorberen. In de zone Rijnauwen-Vechten plande men aanvankelijk drie forten. Binnen het Ministerie van Oorlog leidde dit in 1866 tot conflicten en men besloot slechts twee forten te bouwen, ondanks een mindere onderlinge flankering. Tussen Fort Blauwkapel en de vier Lunetten van de inmiddels verou-

derde eerste fortenring werd in 1876 een gedekte gemeenschapsweg aangelegd, om troepen en geschut ongezien te kunnen verplaatsen.

Een verdere uitbouw van de fortenring volgde in 1877-1885. Onder meer ter verdediging van de spoorlijn Utrecht-Den Bosch kwam het Fort bij 't Hemeltje tot stand. In 1879 werd de ring versterkt door het Werk aan de Hoofddijk. Het Werk bij Maarsseveen uit 1881 was het laatste nieuwe verdedigingswerk van deze bouwcampagne. Met de voltooiing van tweede fortenring om Utrecht en de versterking van de forten zelf was de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1885 op zijn hoogtepunt en wat fortificatie betreft voltooid.

Bouwfase 4: aanpassing verouderde forten 1885-1914

Omstreeks 1885 luidde de uitvinding van de brisantgranaat een nieuwe fase van oorlogsvoering in. De twaalf tot vijftien maal grotere inslagkracht van deze granaat maakte de forten, met hun beperkte oppervlakte en bakstenen werken, zwak en kwetsbaar. Functie-verandering van de forten was het Nederlandse antwoord: de als artilleriesteunpunten gebouwde forten werden infanteriesteunpunten. Spreiding van manschappen en geschut werd het motto. Noodgedwongen ging men het zware geschut in het terrein tussen en achter de forten opstellen. Op de binnenterreinen verrezen houten genieloodsen voor extra opslag. Aan de forten zelf werd niets

Boven • Kringenkaart van de forten ten oosten van Utrecht uit omstreeks 1870. Het verbod tot bouwen binnen de Verboden Kringen heeft de uitbreiding van de stad hier tot de opheffing van de Kringenwet in 1963 op slot gezet.

Onder • Fort bij Tienhoven is in 1848-1850 gebouwd als kleine accespost ter afsluiting van het Tienhovensch Kanaal en het inundatiekanaal naar de Vecht, op de voorgrond. Links het turflandschap van de Kievitsbuurt, rechts de Bethunepolder uit 1887 met het Waterleidingkanaal.

meer gedaan. Ook aan de bouw van nieuwe forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie kwam een definitief einde. In feite waren de forten al waardeloos geworden. Aandacht ging nu uit naar de aanleg van de Stelling van Amsterdam, waartoe in 1874 een besluit was genomen. De kracht van de Nieuwe Hollandse Waterlinie lag nog steeds bij het water. In een geheime Duitse studie uit 1908 wordt er nog met ontzag gesproken: 'Goed voorbereide en gestelde inundaties kunnen de Hollandse versterkingen vrijwel onoverwinnelijk maken'.

Bouwfase 5: veldversterkingen 1914-1918

Om de infanterie beter te beschermen tegen artilleriebeschietingen werden tijdens de mobilisatie van 1914-1918 ongeveer 150 betonnen groepsschuilplaatsen tussen de forten gebouwd en werd een uitgebreid stelsel van loopgraven aangelegd. De grootste concentratie betonnen schuilplaatsen bevond zich tussen Rijnnauwen en Vechten. Voorts kwamen er nog twee vooruitgeschoven infanteriestellingen met betonnen schuilplaatsen en loopgraven tot stand: Griffestein aan weerszijden van de Utrechtseweg en het Werk aan de Groeneweg ten zuiden van Honswijk. Uit deze periode dateert de term 'hoofdverdedigingslinie', een lineaire opstelling van voornamelijk infanterie die de lijn tussen de forten verbindt en waaraan geschut kon worden toegevoegd. De plaatsing van geschutopstellingen werd om financiële redenen uitgesteld.

De Plofsluis is in 1937-1941 gebouwd om in één klap het Lekkanaal te kunnen afdammen. Zo kon worden verhinderd dat water uit het inundatiegebied via het kanaal naar het noorden zou wegstromen. Hiertoe moest de bodem van de vijf compartimenten, gevuld met zand en grind, met dynamiet opgeblazen worden. Na de verbreding van het Lekkanaal in 1981 ligt de Plofsluis er wat onwezenlijk bij, maar dankzij het nooit functioneren van de sluis hebben we er wel een monument bij (zie ook luchtfoto op p. 127).

Bouwfase 6: plofsluis, schuilplaatsen, groepsnesten en kazematten 1936-1945

Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal en het Lekkanaal (1934-1952) moest de achterste begrenzing van de waterlinie naar het oosten verlegd worden. Een nieuwe liniewal met enkele kazematten werd op de oostoever van het Lekkanaal opgeworpen. Om te voorkomen dat het inundatiewater in het Amsterdam-Rijnkanaal zou wegstromen, werd in 1937 het meest bizarre object van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gebouwd, de zogeheten Plofsluis. Deze keersluis bestond uit vijf met zand en puin gevulde betonnen bakken van 66 meter lang en tien meter hoog. De bodem kon worden opgeblazen; door het neerstortende puin werd het kanaal dan in één keer afgesloten. In 1940 was de Plofsluis nog niet klaar. Om hoge sloopkosten te voorkomen werd in 1981 de verbreding van het Amsterdam-Rijnkanaal omgeleid, zij het ten koste van de zuidelijke batterij aan de Overeindseweg.

In 1922 besloot het rijk de linies in ons land te verenigen tot de Vesting Holland, waarbij de Nieuwe Hollandse Waterlinie voortaan het Oostfront heette. Onder Duitse oorlogsdreiging werd eind 1936 de Nieuwe Hollandse Waterlinie versterkt met een groot aantal kazematten. Tijdens de mobilisatie van 1939-1940 startte de bouw van honderden betonnen groepsschuilplaatsen en koepelkazematten. De groepsschuilplaatsen waren ontworpen om de bezettingen van nabij gelegen groepsnesten bescherming te bieden tegen artilleriebeschietingen en luchtaanvallen. Met het oog daarop hebben deze schuilplaatsen een dak van twee meter dik beton. Om granaten en vliegtuigbommen te laten afschampen, is de schuilplaats aan drie zijden afgeschuind, wat al snel leidde tot de bijnaam 'piramide'. De rijen haken op de schuine betonvlakken dienden voor de bevestiging van camouflagenetten. Een groepsnest is een veldversterking in de vorm van een korte loopgraaf voor ongeveer twaalf infanteristen. De aarden wallen van de groepsnesten zijn in de loop van 1940 geëgaliseerd, zodat alleen de 'piramides' nog herinneren aan de laatste bouwperiode in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Boven - De vier Lunetten als onderdeel van de eerste fortenring ten oosten van Utrecht uit 1816-1821. Zij moesten zowel de Houtense Vlakte verdedigen als de beide stadstoegangen, het Houtense Pad en de Koningsweg.
Onder - Het Fort op de Biltstraat is in 1816-1819 gebouwd ter verdediging van de straatweg De Bilt-Utrecht, die toen om het fort heen werd geleid. Omstreeks 1930 is de weg verbreed en dwars door het fort getrokken. Als kruising met de oostelijke ringweg (Waterlinieweg) kwam kort voor de oorlog de Berekuil gereed, vanwege de unieke verdiepte fietsdoorgang genoemd naar de berenverblijven in dierentuinen.

Het Werk aan de Waalse Wetering is tussen 1875 en 1878 wat schuin op de wetering aangelegd om de noordelijk gelegen niet inundeerbare terreinstrook bij de Schalkwijkse Wetering te verdedigen. Bij dit kleine gerestaureerde fort zijn de aarden taluds voor het geschut goed te zien.

Tussen Griffenstein en 't Hemeltje groef men een antitankgracht. Het 700 meter brede Lekacces langs de dijk werd versterkt met kazematten in het Werk aan de Groeneweg. Toen men begin maart 1940 ten slotte koos voor de Grebbelinie als hoofdverdediging, werd het bouwen aan de versterkingen gestaakt. Op 12 mei gaf de legerleiding bevel tot het inunderen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Volgens draaiboek werd op 14 mei het Voorlopig Peil bereikt, genoeg om de terugtrekkende troepen door de inundaties te laten gaan. Om een bombardement op Utrecht te voorkomen, gaf Nederland zich op 14 mei 1940 over.

Links • Groepsschuilplaats type Piramide (rechtsvoor) en een koepelkazemat type G uit 1939, waarvan de stalen koepel door de Duitsers werd verwijderd.
Rechts • Twee gekoppelde type P groepsschuilplaatsen met zichtbaar geworden funderingspalen aan de Veenkade bij Maarssen. Luchtfoto 1999.

Opheffing Vestingwet en Kringenwet

Kort voor de bevrijding in 1945 hebben de Duitsers de Nieuwe Hollandse Waterlinie voor een laatste maal geïndeerd. Niet de oostzijde, maar het polderland ten westen van de Vecht moest als *Hintere Wasserstellung* eraan geloven. In de haast moest in april 1944 een 75 kilometer lange inundatiekade aangelegd worden. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd toen als het ware omgedraaid als achterverdediging van de *Atlantikwall* en de vlak achter de kust gelegen *Vordere Wasserstellung*. Utrecht was in de oorlogsjaren het hoofdkwartier van de Wehrmacht en de Kriegsmarine en kreeg ruim zestig kazematten en enkele grote commandobunkers, waarvan er nu nog acht over zijn. De belangrijkste reden dat de geallieerden Holland en Utrecht aanvankelijk letterlijk links lieten liggen was de kracht van de inundaties van de Vesting Holland. In 1951 werd de waterlinie definitief opgeheven. Het zou nog tot 1963 duren voordat ook de knellende band van de Verboden Kringen verdween met de opheffing van de Kringenwet, die toen precies 110 jaar had bestaan.

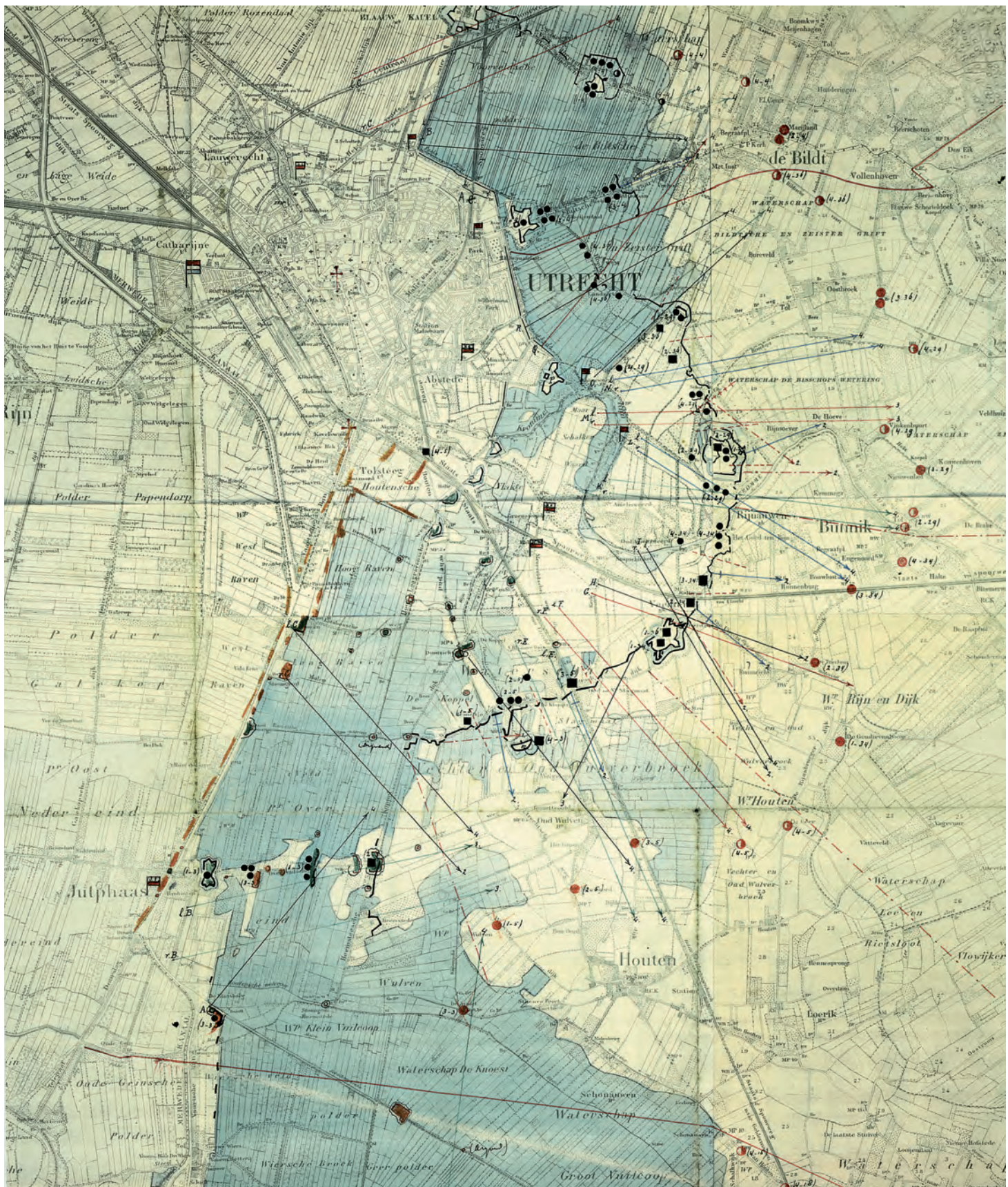
Inrichting: forten langs een waterlijn

In 1672 werd de kracht van een waterlinie aangetoond, toen een Frans leger, 100.000 man sterk, werd tegengehouden door de Oude Hollandse Waterlinie. Sindsdien is de Nederlandse wijze van verdedigen verschoven van vestingsteden naar waterlinies, gebaseerd op uitgebreide én voorbereide inundaties en aanvullende versterking op de accessen. Het zijn in het landschap vrijwel onzichtbare systemen, die voortdurend zijn verfijnd en aangepast aan militaire ontwikkelingen. Op betrekkelijk eenvoudige, maar vernuftige wijze kon daarbij gebruik gemaakt worden van het bestaande systeem van waterbeheersing in het Utrechts-Hollandse veengebied.

Hoofdverdedigingslijn

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is gedurende de twee eeuwen van haar bestaan aangepast aan de gewijzigde tactische inzichten. Tot het begin van de 20ste eeuw bleef een lineaire verdediging tussen de forten, de zogeheten hoofdverdedigingslijn, dominant als de zwaarst verdedigde zone van de waterlinie. Als ruggengraat van de waterlinie vormde de hoofdverdedigingslijn de scheiding tussen de

Stellingkaart van de groep Lunetten uit 1918. Tijdens de mobilisatie voor de Eerste Wereldoorlog werd een uitgebreide verdediging in verschillende zones aan de oostzijde van de stad Utrecht aangelegd. De tweede fortenring met loopgravenstelsel op de niet te inunderen gronden is hier goed te zien. Ook voor de oudere eerste fortenring is deze kaart interessant. Tussen de Lunetten en de forten Vossegat, Biltstraat en Blauwkapel zijn met dunne zwarte lijnen de gedekte wegen als veilige verbindingen tussen de forten aangegeven. Hier en daar bestaan kleine stukjes van deze wegen nog, als lage wallen. De pijlen tussen de forten duiden op de schietsrichtingen van de artillerie die tussen de 1ste en de 2de fortenring staat opgesteld. Het acces bij Jutphaas wordt bijzonder zwaar verdedigd.

Werk aan de Groene Uitweg met een mix van groepsschuilplaatsen type 1918 en type P. De dubbele loopgraven met de beschermende waterpartijen zijn weer hersteld. Luchtfoto 2015.

open schootsvelden van de inundatiegebieden aan de oostzijde en de verdichte verdedigingszone aan de westzijde. De achterste begrenzing van de waterlinie werd bepaald door de westelijke grens van de inundatiegebieden, zoals de oostelijke kade van de Vecht.

Na een provisorische aanleg van de Utrechtse Linie langs de Vecht en de Vaartsche Rijn kwam de hoofdlijn van de Oude Hollandse Waterlinie langs de meer westelijk gelegen veenrivierviertjes te liggen. Na een oostwaartse verschuiving van de oude linie kwam de hoofdlijn van de Nieuwe Hollandse Waterlinie weer langs de Vecht te liggen. Tijdens de uitbouw van de Nieuwe Hollandse Waterlinie is de hoofdverdedigingslijn op enige plaatsen verlegd. Tussen Utrecht en de Lek verschoof de lijn van de eerste naar de tweede fortenkring en van de Vaartsche Rijn naar het Lekkanaal. Bij de aanleg van Honswijk als vooruitgeschoven Lekaccessverdediging kwam voorts de hoofdverdedigingslijn langs de Noorder Lekdijk te liggen.

Als hoofdverdedigingslijn in het Vechtplassengebied werden de natuurlijke oostelijke oeverwal van de Vecht en de eerste middeleeuwse ontginningsas benut. In het rivierengebied diende de Lekdijk als verbinding met het vooruitgeschoven Fort Honswijk, dat,

Herbestemde groepsschuilplaats P met een nieuwe bezetting.

samen met Fort Everdingen aan de overzijde van de rivier, het Lekaccess afgrendelde. Voor de hogere stroomruggen van de Houtense Vlake ten oosten van Utrecht moesten meer kunstgrepen uitgevoerd worden, zoals een verbindende liniewal en enkele zeer grote forten met tussenstellingen. Tijdens de mobilisatie van 1914-1918 veranderde de militaire tactiek van een lineaire verdediging in een verdediging in de diepte: de lijn werd een zone, waarin infanterie en artillerie verspreid werden opgesteld.

Inundatiegebieden

Het primaire doel van de inundatie was het op afstand houden van vijandelijke artillerie. De minimale breedte van de inundatiezone was drie tot vier kilometer. Door gebieden onder water te zetten werden obstakels zoals wegen en sloten onzichtbaar en kwam de aanvaller moeizaam en vooral langzaam vooruit, zonder dekking. Omdat het ging om maximaal een halve meter water, was het terrein te ondiep om te bevaren. De aanvaller werd gedwongen via hoger gelegen droge delen te naderen. Deze accessen konden met betrekkelijk geringe middelen en manschappen verdedigd worden. De accessen in het Vechtplassengebied waren de middeleeuwse oost-west lopende kaden en dijken en in het Rivierengebied de stroomruggen en de noord-zuid lopende dwarsdijken.

Voor het stellen van inundaties moest het bestaande systeem van waterbeheersing worden aangevuld en gecorrigeerd. Hoewel het peil in het Hollands-Utrechtse veengebied in het algemeen lager was dan het buitenwater, was noch het regen- en kwelwater, noch het boezemwater voldoende voor inundatie. Extra water uit de zee en de rivieren was noodzakelijk, waarbij het zoete rivierwater vanwege de landbouw de voorkeur had. Voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie was aanvoer van water uit de Nederrijn-Lek essentieel en, in mindere mate, het water uit de Zuiderzee, dat met een sluis bij Muiden via de Vecht werd aangevoerd. De aanwezigheid van de uitgestrekte Loosdrechtse Plassen maakte inundatie direct ten oosten van de Vecht eenvoudig.

Het belangrijkste inlaatpunt voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie lag bij het sluisencomplex van Vreeswijk, dat water uit de Lek via de Vaartsche Rijn en later het Merwedekanaal naar het noorden transporteerde. In het zuidelijk deel, waar grote accessen lagen, werd steeds gesleuteld aan verbetering van de inundatie, onder andere door nieuwe inlaatsluizen bij Honswijk en Wijk bij Duurstede aan te leggen. Naast het gebruik van bestaande kaden als keringen voor de zes kommen, zorgden talloze damsluizen en duikers voor het zorgvuldig reguleren en stellen van de inundaties.

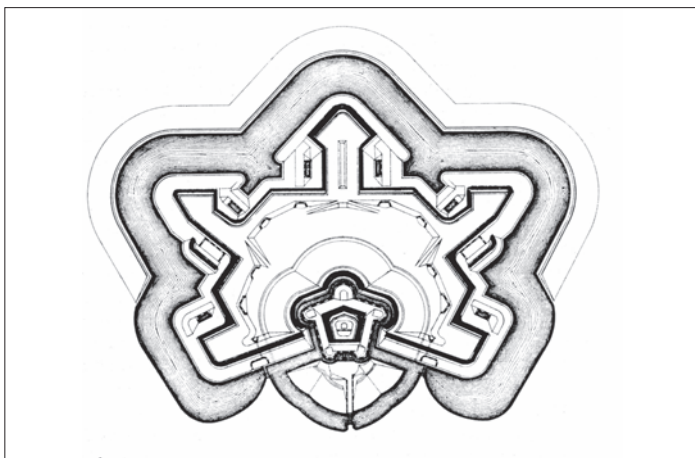
Een derde inlaat, in de eindfase van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, was de Beatrixsluis uit 1938 bij Vreeswijk. De Nieuwe Hollandse Waterlinie bestond aanvankelijk uit vier door dwarskaden gescheiden inundatiekommen. In 1904 kwam er een 5de Kom en nog in 1939 werd een 6de Kom ingesteld.

Accesverdediging

Forten en batterijen werden aangelegd ter bescherming van de inlaatpunten, de waterkeringen en de droog blijvende accessen in de hoofdverdedigingslijn. Daarbij is op ingenieuze wijze gebruik gemaakt van de bestaande waterhuishouding. Militaire ontwikkelingen op zowel technisch als strategisch gebied hebben de inrichting en de vorm van verdedigingswerken bepaald. Door sterk toenemende verstedelijking nam de aanleg van nieuwe en bredere waterwegen, spoorwegen en later ook autowegen toe. Steeds vaker

Fort bij Vechten in noordelijke richting. Dit grote fort werd in 1867-1869 gebouwd als kruising tussen het polygonale en het gebastioneerde systeem (bastaardsysteem). Samen met fort Rijnauwen zorgde het voor de verdediging van de Houtense Vlake.

Op deze kaart van rond 1910 geven de schootsvelden van het direct achter de hoofdverdedigingslijn (groen) opgestelde geschut een onzichtbare militaire beheersing van het landschap weer. De op het oosten gerichte cirkelsegmenten hebben een straal van 8.000 meter, ongeveer de reikwijdte van het 125 mm-geschut destijds, in de volksmond de '12 lang staal'.

moest de waterlinie worden aangepast, een linie waarvan het verdedigingsconcept al fundamenteel verouderd was.

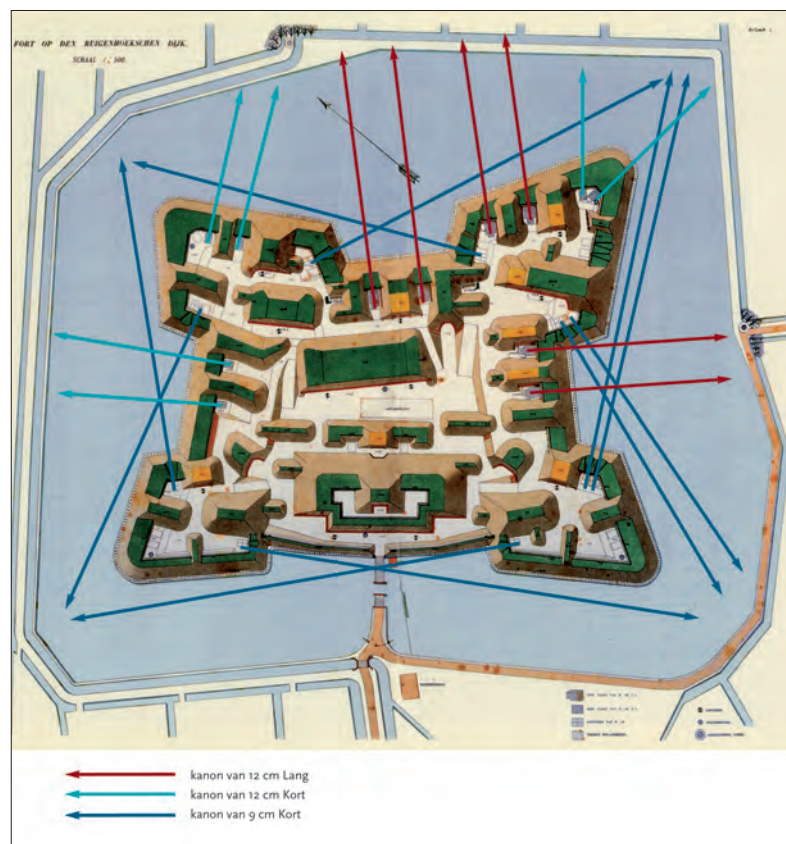
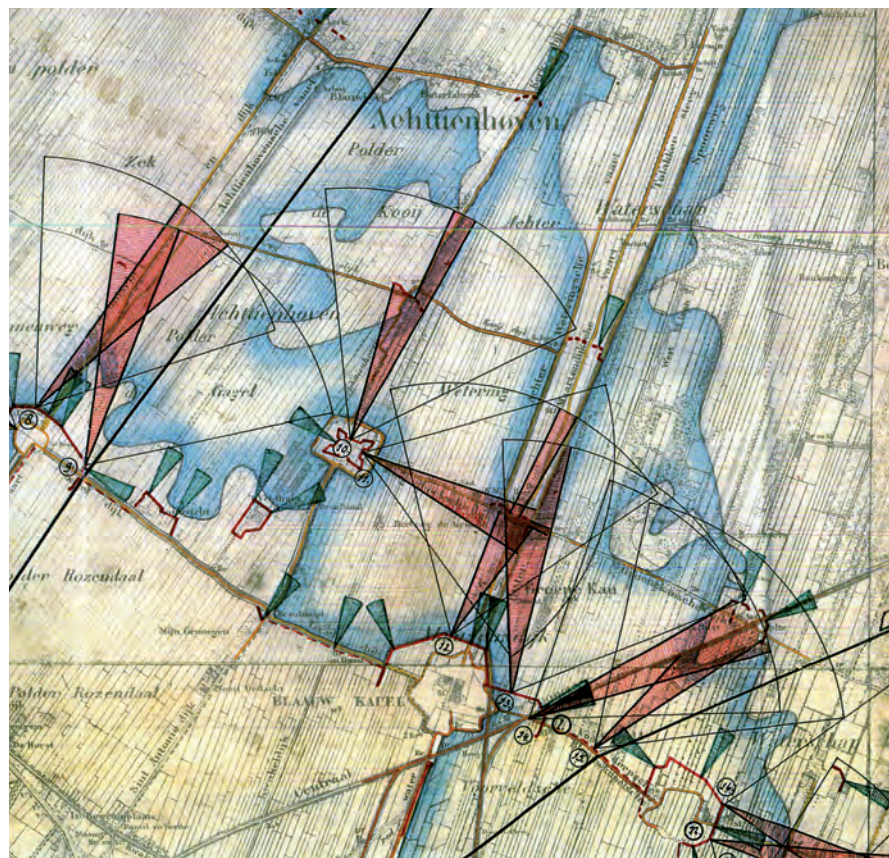
Het mobieler worden van de oorlogsvoering is de rode draad die door de zes bouwfasen heen loopt. De strategie van de eerste twee fasen, tussen 1815 en 1860, is samen te vatten onder de kernbegrippen uitzicht, geconcentreerde vuurkracht en verdediging op korte afstand. Model voor deze torenforten stonden de Maximiliaanse torens die tussen 1831 en 1837 in het Oostenrijkse Linz gebouwd waren. Vanwege hun bomvrije constructie was kapitein-ingenieur J.G.W. Merkes de grote promotor ervan. Beschermd achter de hoge bakstenen torenommuring kon een groot aantal kanonnen vanaf twee of drie verdiepingen over de eigen omwalling heen schieten. De torens kwamen in het hart van de rivierdijken te staan en dienden ook als uitzichtpost. Zowel bij de torenforten Honswijk en Nieuwersluis als bij De Klop en Blauwkapel vinden we torenachtige wachthuizen. De omwalling met daarop geplaatst geschut was gericht op de verdediging van nabij, met een centraal gelegen reduit als laatste uitwijkplaats. Een lage haag van meidoorn op de wallen moest de aarde vasthouden en het de indringer moeilijk maken.

De vorm van de forten uit de eerste bouwfase van de linie, zoals Fort Blauwkapel en Fort op de Biltstraat, was gebaseerd op het 18de-eeuwse gebastioneerde stelsel. Een interessante variant is Fort Jutphaas, dat bestaat uit twee aardwerken in de vorm van een dubbele tenaille [zigzagwallen] ter weerszijden van de weg.

De strategie van de derde bouwfase, tussen 1867 en 1885, werd gedicteerd door een tweemaal grotere reikwijdte en precisie van het geschut. Dit leidde tot een tweede ring van zes gedetacheerde (= zelfstandige vooruitgeschoven) forten rond Utrecht, drie tot vijf kilometer van de stad. Het grote voorbeeld was Antwerpen, waar kort na 1860 een dergelijke fortenring was aangelegd. De forten moesten geheel zelfvoorzienend zijn en elkaar kunnen ondersteunen. Dit leidde tot de bouw van zeer grote forten, zoals Rijnauwen, dat met 32 hectare de grootste van ons land werd. Daarna werd de gebastioneerde vorm weer vervangen door het zogeheten polygonale stelsel, dat zijn oorsprong had in de Pruisische fortenbouw: de kwetsbare uitstekende bastions maakten plaats voor stormvrije, enigszins gebroken frontwallen, die door lagere kazematuitbouwen, de caponnières, geflankeerd werden. Geschut op het voorfront en de zijfronten diende om de ruimte tussen de forten te bestrijken. De keelzijde kreeg een apart omgracht reduit als laatste uitwijkplaats. Rijnauwen en 't Hemeltje zijn de beste voorbeelden van het polygonale stelsel. Vechten laat een overgangsvorm zien (bastaardstelsel), terwijl Ruigenhoek en Voordorp nog volgens een gebastioneerde vierhoek zijn aangelegd. Zware aarddekkingen moesten de diverse onderkomens en traversen beschermen tegen krombaangeschut. Om een verrassingsaanval te voorkomen werden rond de forten Verboden Kringen ingesteld, waarbinnen bebouwing en beplanting aan strenge regels waren onderworpen.

Camouflage en maskeringstechnieken

De lage betonnen forten van de nieuwe Stelling van Amsterdam waren het antwoord op de vernietigende kracht van de brisantgranaat. Bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie kwamen geen nieuwe werken meer tot stand en raakten de bestaande forten verouderd. Hier richtte men zich op betere camouflage en spreiding van manschappen en materieel tegen offensieve krachten, die steeds mobieler werden.

Boven - Om een nachtelijke aanval te kunnen pareren zijn tijdens de mobilisatie in 1917 op de schootsveldenkaart van Utrecht-Noord de aanwezige (groen) en nog aan te schaffen (rood) sterkere zoeklichten aangegeven. De lichtbundels maken hier duidelijk om welke te verdedigen accessen het gaat. Onder - De schootsrichtingen van verschillende soorten geschut op Fort op de Ruigenhoekse Dijk (1880).

Bepanting met doornachtige struiken en hakhout (pikettering), was voor de oudere generatie vestingwerken een beproefd obstakel om de vijand af te remmen. Bepanting diende ook om afkalving van de grachtboorden tegen te gaan, als versteviging van de aarden wallen, als brandhout bij belegering en als gebruikshout voor het maken van allerlei versterkingen.

Eind 19de eeuw kwam het accent meer op de camouflage te liggen. Hoogopgaande bomenrijen van iepen, populieren en essen voor de forten en langs de (toegangs)wegen moesten de verdedigingswerken in het landschap laten verdwijnen. Deze 'boommaskers' zijn op uitgebreide schaal aangelegd bij de forten Rijnauwen en Vechten. Opdat troepen zich ongemerkt konden verplaatsen over de 'gedekte' militaire weg werden tussen de bomen struiken geplant. De bomen konden worden omgehakt en zo als wegversperding dienst doen, de zogenaamde 'verhakkingen'. De scherpe omtrekken van het fort zelf werden verdoezeld met wilg en populier. Om te zorgen dat het geschut, met rookontwikkeling, niet tegen een lichte achtergrond afstak, plantte men bij voorkeur iepen om een donker scherm te creëren. Om 'wildgroei' aan bepanting te reguleren en vooral om vrij zicht- en schootsveld te behouden verscheen in 1908 een 'Algemeen stelsel van bepanting voor de permanente verdedigingswerken in de Nieuwe Hollandsche Waterlinie'.

Met de komst van vliegtuigen en luchtfotografie werden veel van deze maskeringstechnieken weer achterhaald. Om de contouren van de forten vanuit de lucht te verdoezelen plantte men nieuwe struiken en bomen aan; kroos, waterlelie en gele plomp moesten de fortgrachten onzichtbaar maken.

In 1939-1940 werd voor de honderden kazematten en groepschuilplaatsen klimop overwogen, maar al gauw gaf men de voorkeur aan camouflage netten en beschildering. Bepanting als camouflage kostte veel geld en was nauwelijks meer interessant. Men was tot de conclusie gekomen dat bepanting op de forten deze werken van veraf juist beter zichtbaar maakten. Veel bomen verdwenen dan ook tijdens de mobilisatieperiode. Luchtfoto's uit die tijd laten kale forten zien.

Midden 19de eeuw verschenen gedrukte topografische kaarten waarop ook de forten waren ingetekend. Deze kaarten waren voor het publiek vrij te koop. Achteraf (!) concludeerden de militaire autoriteiten dat ze voor vijandelijke legers nuttige informatie konden bevatten. Daarna verdwenen de forten dan ook letterlijk van de kaart. Op de plaats van het fort werd een gefantaseerd slotenpatroon ingetekend. Het wegwerken van de forten lukte maar gedeeltelijk, omdat vooral de oudere forten vaak het wegenverloop ter plekke hadden bepaald en de ligging daardoor vaak toch te herleiden was.

Waterlinie wordt werelderfgoed

Na de opheffing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie in 1951 en intrekking van de Kringenwet in 1963 kwam deze linie onder druk te staan. De lang tegengehouden oostelijke uitbreiding van Utrecht kreeg vrij baan. Het gevolg was een stedelijke explosie, met het Universiteitscentrum De Uithof en de woonwijken Rijnsweerd en Lunetten. Het gevolg was ook dat de waterlinie werd overwoekerd en gereduceerd tot enkele verweerde objecten. Toenemende belangstelling voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie als uniek verdedigingsfenomeen leidde in 1993 tot het VROM-rapport *Waterlijn*. In 1999 volgde de werkelijke omslag met de aanwijzing als Nationaal Landschap. In 2004 kwam het *Panorama Krayenhoff* gereed, een breed gedragen gebiedsvisie voor de uitvoering van het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie. Sindsdien zijn miljoenen geïnvesteerd in bescherming, behoud en herstel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een volgende stap is internationale erkenning door verwachte plaatsing op de werelderfgoedlijst van de UNESCO in 2019 als uitbreiding van de Stelling van Amsterdam, die sinds 1996 op de werelderfgoedlijst staat. Honorering van deze *extension* (Nieuwe Hollandse Waterlinie) en *renomination* (Stelling van Amsterdam) betekent erkenning van deze unieke Nederlandse vorm van verdediging door inundatie. Daarbij gaat het om het steeds verder geperfectioneerde watermanagementsysteem, om de ontwikkeling van de militaire werken en om het strategisch landschap met zijn verboden kringen en open schootsvelden.

Links • Tegelijk met Honswijk werd, aan de overzijde van de Lek, het torenfort Everdingen gebouwd, op de splitsing van de Lekdijk en de Diefdijk rechts.

Op deze foto van omstreeks 1930 is de infanteriestelling met loopgraven uit 1914-1918 aan de oostzijde van het fort nog goed zichtbaar.

Rechts • Fort Everdingen in zuidelijke richting met de Diefdijk op de achtergrond. Als camouflage werden de wallen met bomen beplant.

Stelling van Amsterdam

nationaal reduit rond de hoofdstad

De Stelling van Amsterdam is een verdedigingsring rond Amsterdam, waarvan alleen het zuidelijke deel in de provincie Utrecht ligt. De Stelling ligt op ongeveer vijftien kilometer afstand van Amsterdam en sluit bij Fort Hinderdam aan op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De kringstelling maakte deel uit van de Vesting Holland en was als laatste verdedigingszone, als 'Nationaal Reduit', aangelegd, om Amsterdam als economisch hart van Nederland te beschermen tegen aanvallen uit het oosten. De verdediging is gebaseerd op het onder water zetten van grote gebieden om de vijand tegen te houden. Bij de aanleg van de linie is gebruik gemaakt van de oudere ontginningen en de bodemgesteldheid. De Stelling

'Voorts moet er met kracht voor gewaakt worden, dat geen personen uit het voorterrein zich òf bij het stellen der onderwaterzettingen òf bij de nadering des vijands met hun have en goed binnen de Stelling trachten te redden. Gezien de groote belangen, welke op het spel staan, ware het een ziekelijke philanthropie al deze lieden toe te laten, die den verdediger slechts tot last strekken. Is de Regeering genegen zich hun lot aan te trekken, dan kan zij dit evengoed, indien zij buiten de Stelling worden ondergebracht.'

Uit: W.E. van Dam, *De Stelling van Amsterdam*, Utrecht 1910, p. 107

Voormalig fort Hinderdam. Afbeelding uit 1926.

van Amsterdam is in verschillende bouwfases aangelegd tussen 1880 en 1914. Van de in totaal 38 werken liggen er zes in de provincie Utrecht, als onderdeel van het zogeheten Zuidfront. Dit zijn de forten Abcoude, Uithoorn, Waver-Amstel, Botshol, Winkel en Nigtevecht. Waar de Nieuwe Hollandse Waterlinie een grote variatie aan forten kent, zijn de forten van de Stelling van Amsterdam veel uniformer.

Besluit tot kringstelling in 1874

In 1805 kreeg Krayenhoff de opdracht om een kringstelling rond Amsterdam te ontwerpen, aanvankelijk vanwege de dreigende oorlog tussen Frankrijk en Pruisen, later vanwege een mogelijke Engelse invasie. Tot het einde van de Franse tijd in 1813 is er gewerkt aan deze eerste stelling. Een van de drie nog resterende posten uit 1810 vinden we aan weerszijden van het riviertje Gein, ten oosten van Abcoude. Na de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd bij de Vestingwet van 1874 besloten om een nieuwe kringstelling rond de hoofdstad aan te leggen. In 1880 werd het plan aangenomen. Aanvankelijk werd gedacht aan een kring forten op vijf kilometer afstand van de stadsrand. Door het nieuwe, verreikende geschut besloot men deze afstand te vergroten tot tien à achttien kilometer. Gevolg was dat de stelling een totale lengte van 135 kilometer zou krijgen.

Dit centrale of Nationale Reduit moest gaan dienen als laatste waterlinie van ons land, waarachter het leger zich in uiterste nood

kon terugtrekken om het nog negen maanden vol te kunnen houden. Voor de ingesloten bemanning en bevolking was er voldoende ruimte voor het weiden van het vee en het verbouwen van voedsel. De hoofdstad Amsterdam moest als economisch hart van Holland tot het uiterste behouden blijven. De Stelling van Amsterdam was niet bedoeld om bij oorlogsdreiging allerlei vluchtelingen van buiten op te vangen; dat zou de verdediger alleen maar tot last zijn, zo lezen wij in een boek over de Stelling (*zie p. 139*).

Zuidfront in aanleg 1883-1911

Fort Abcoude werd in 1883-1885 als het eerste werk van de nieuwe Stelling gebouwd vanwege de belangrijke verdediging van de spoorlijn Utrecht-Amsterdam. Het zou model moeten staan voor de fortenbouw van de gehele kringstelling. Maar door de Duitse uitvinding van de brisantgranaat, die een meer dan tienmaal sterker doorborend vermogen had dan de bestaande granaten, was het Abcoude-type plots verouderd. Ook in één klap verouderd waren alle bakstenen forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Nog net op tijd konden voor de nieuwe stelling rond de hoofdstad sterkere forten gebouwd worden. Het nieuwe standaardtype fort van rond 1890 was laag en langgerekt, bestond uit ongewapend cementbeton met steenslag en was voorzien van pantserhefkoepels voor snelvuurkanonnen. Aan de achterzijde staken keelkazematten uit, die flankerveer konden geven ter dekking van de forten onderling. Vanwege de reikwijdte van dit geschut mochten de forten niet verder dan 2.500 tot 3.000 meter van elkaar komen te liggen. De Utrechtse forten van de Stelling van Amsterdam kwamen wat later tot stand, waardoor zij nog volgens het verbeterde standaardtype B gebouwd konden worden; de hefkoepels waren nu direct vanuit het hoofdgebouw bereikbaar en de verdediging was uitgebreid met mitrailleurkazematten in de frontwal.

De veenriviertjes Amstel, Oude Waver, Winkel, een stukje Gein en de Vecht vormden een natuurlijke hoofdverdedigingslijn. Brede inundatiegebieden strekten zich uit tot diep in de lage droogmakerijen van de Ronde Venen. Het Zuidfront was een van de sterkste fronten van de Stelling. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men het afwerken van dit front tot het laatst bewaarde. Tussen de oude batterijen aan het Gein en Fort Nigtevecht aan de Vecht zorgde een inundatiekeerkade met gedekte weg voor een afsluiting en verbinding.

Organisatorisch was de Stelling op drie niveaus onderverdeeld: vier sectoren, negen groepen en twintig vakken. Het Utrechtse deel viel onder de sector Ouderkerk, de groepen De Nes en Abcoude en de vakken Uithoorn, Waver-Amstel, Abcoude en Nigtevecht. Omstreeks 1894 werden de oudere forten Weesp en Muiden, die deel uitmaakten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, opgenomen binnen de Stelling. In 1913 gebeurde dat ook met de forten Uitermeer en Hinderdam.

In de provincie Utrecht liggen de forten Abcoude (1883-1885), Uithoorn (aardwerk in 1885, gebouwen in 1911), Waver-Amstel (aardwerk in 1886, gebouwen in 1911), Botshol (aardwerk in 1895), Winkel (aardwerk in 1893) en Nigtevecht (aardwerk in 1889, gebouwen in 1903). Aan de data valt af te lezen dat er tien tot twintig jaar zat tussen het opwerpen van het aardwerk en de bouw van het fort zelf. Zoveel tijd was er eigenlijk niet nodig om het zandlichaam op de slappe veenondergrond voldoende te kunnen laten inklinken voor de bouw van de betonnen forten. Het had eerder te maken met geld,

Kaart van het Utrechtse deel van de Stelling van Amsterdam op het Actueel Hoogtebestand Nederland.

dat over acht begrotingsjaren gespreid moest worden. Zo'n lange tijd vond de Minister van Oorlog echter onverantwoord. Besloten werd tot uitvoering van het 'Kleine Plan': omwerking van de zandlichamen tot verdedigbare aardwerken en provisorische dekkingen met golfplaat en oude spoorstaven. In het Utrechtse deel gebeurde dat in de jaren 1894-1895. Dat de 'verdedigbare' aardwerken bij Botshol en de Winkel helemaal niet meer werden afgebouwd, had te maken met het opgezegde vertrouwen in de gehele Stelling aan het begin van de Eerste Wereldoorlog.

Vesting Holland 1922

In 1904 had men 20,5 miljoen gulden uitgegeven aan een hypermoderne stelling. Maar na vernietiging van de Belgische kringstelingen rond Antwerpen in 1914 had men geen vertrouwen meer in de Amsterdamse Stelling. Het nieuwste, zeer zware krombaan-geschut kon de 15 kilometer zone tussen de kring van forten en de stad gemakkelijk overbruggen. De forten zelf bleken kwetsbare onderdelen van de linie te zijn. Na 33 jaar bouwen en de besteding van 41 miljoen gulden (500 miljoen euro nu) werden alle werkzaamheden aan het Nationaal Reduit gestaakt. De forten Kwadijk, Botshol, Winkel en Coehoorn zouden nooit meer afgebouwd worden. Sterker nog, van vele forten werd tussen 1915 en 1918 het geschut weggehaald en naar depots van het veldleger gebracht,

niet in de laatste plaats onder druk van Duitsland, dat een Engelse aanval via onze kust vreesde.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was men ervan overtuigd dat in een toekomstige oorlog geen rol meer was weggelegd voor een Nationaal Reduit. In 1922 werd de autonome positie van de Stelling opgeheven en ging zij het Noord- en Zuidfront vormen van de Vesting Holland. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd tot Oostfront gepromoveerd. Voorts behoorden de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak, de Stelling van de Monden der Maas en de Stelling Den Helder tot de Vesting Holland. De kracht van de verdediging lag niet meer in fortenbouw, maar in de inundatie, die de vijand moest afschrikken en vertragen. In 1940 werden voor het eerst inundaties gesteld. Dat gebeurde alleen in het noordelijk deel. Het Utrechtse deel van de Stelling is nooit onder water gezet.

Van declassering naar UNESCO-status

In 1926, kort nadat de Stelling was opgenomen in de Vesting Holland, devalueerden veel forten van 'vestingwerk van de eerste klasse' naar de tweede of de derde klasse. In de jaren 1950-1953 volgden nog verdere degradatie naar 'vestingwerk geen klasse'. De formele opheffing bij Koninklijk Besluit was een kwestie van tijd. Voor de Utrechtse forten vielen de besluiten in de jaren 1958 en 1959. Begin jaren 1970 waren vrijwel alle forten nog rijksbezit.

Gaandeweg werden ze afgestoten. In 2002 was in het Utrechtse alleen nog Fort aan de Winkel eigendom van Defensie (VaFaMil: Vakantie Faciliteiten Militairen). Fort Abcoude is gemeentelijk bezit geworden; Botshol, Waver-Amstel en Nigtevecht worden beheerd door Natuurmonumenten.

Als grootste Europese kringstelling kreeg de Stelling van Amsterdam in de jaren tachtig de volle aandacht van de provincie Noord-Holland. Dit leidde in 1987 tot een beginselverklaring voor het behoud ervan. Vervolgens kwamen de objecten op de rijks- en provinciale monumentenlijsten. Sinds december 1996 staat de gehele Stelling op de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO.

Rechtsboven • Schema acces Stelling van Amsterdam van Fort Uithoorn.
Linksboven • Fort Uithoorn dateert uit 1911 en is één van de forten in het Zuidfront van de Stelling van Amsterdam. Naast de nu opgeheven spoorweg moest het de ringdijk tussen de Tweede en Derde Bedijking van de droogmakerijen verdedigen, hier links van het fort.

Linksmidden • Botshol is het enige fort van de Stelling van Amsterdam dat een verdedigbaar aardwerk met geschutopstellingen heeft (1885). Het gebied is sinds 1942 beschermd natuurgebied.

Linksonder • Batterij aan het Gein, één van de 45 Posten van Krayenhoff die tussen 1805 en 1810 werden aangelegd ter verdediging van Amsterdam.

Rechterpagina • Vliegbasis Soesterberg, met op de voorgrond opstelplaatsen voor de straaljagers. Het witte kruis op de ruim drie kilometer lange landingsbaan geeft aan dat hier niet meer geland mag worden. De hangars op de achtergrond rechts hebben inmiddels plaats gemaakt voor het Nationaal Militair Museum. Luchtfoto april 2009.

Kampementen op de Heuvelrug

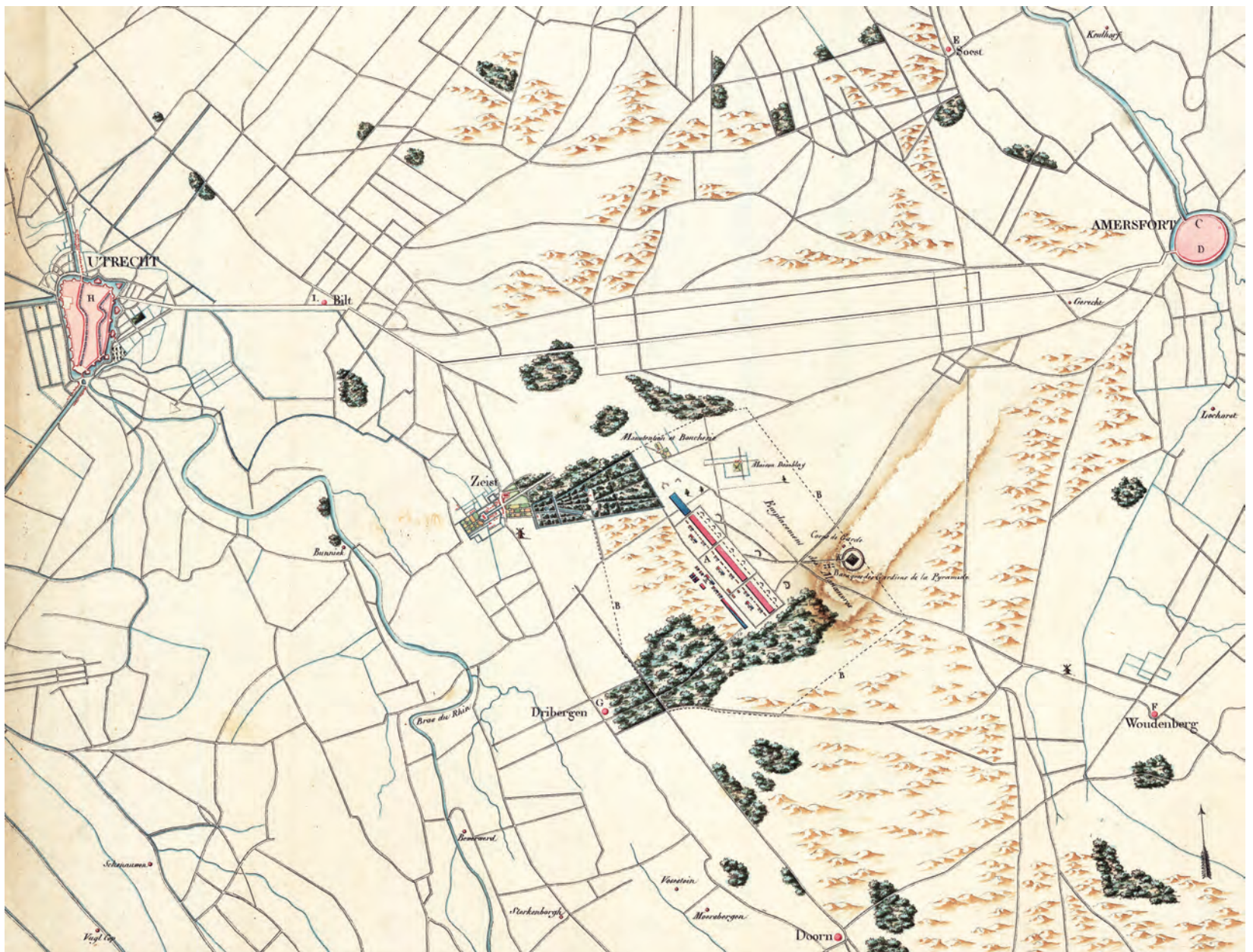
oefenen en uitvinden

'Even later lag het vliegveld als een enorme inbreuk op de natuur voor mij. Terwijl ik het pad volgde, vlak langs de omrastering waar op regelmatige afstanden palen met lampen boven uitstaken, kreeg ik een voortreffelijk overzicht van iets dat om beurten aan een monsterachtig voetbalveld, een meteorologisch instituut en een proefstation voor landbouwwerktuigen van aanzienlijke afmetingen herinnerde. Over de

grotendeels gerooide heide reden tractoren. Vliegtuigen stonden er met draaiende propellers gereed, als evenzovele dorsmachines der lucht, terwijl andere bezig waren te dalen en even later huppelend neerkwamen en zand deden opstuiven. Meer machines stonden bij de houten hangars gereed. Boven ruime loodsen met glazen daken verhieven zich radiomasten.'

Uit: Simon Vestdijk, 'Het vliegfeest', in: *Verzamelde verhalen*, 1974.

LÉGENDE.	
A	Camp
B	Limites
<i>Cantonnements.</i>	
C	8 ^{me} Régiment de Chasseurs à Cheval
D	6 ^{me} Régiment d'Hussards.
E	Régiment de Dragons Bataaves
F	Idem d'Hussards Bataaves
G	Détach ^t . de Chasseurs aux Ordres de la Gendarmerie
H	Train d'Artillerie.
I	Compagnie d'Artillerie Légère Bataave.
K	Pyramide Elevée ala Gloire de Napoléon I ^{er} Empereur des Français.

Boven en links · Carte du Camp d'Utrecht, et des Cantonnements qui en dépendent, Commandé par le Général en Chef MARMONT, omstreeks 1805.

Tussen de Grebbelinie en de Nieuwe Hollandse Waterlinie ligt een uitgebreid conglomeraat van oefenterreinen, kampementen en andere militaire voorzieningen, instellingen en gedenkplaatsen. De militarisering van dit centrale deel van de Utrechtse Heuvelrug begon in 1804 met de aanleg van het Frans-Bataafse Camp d'Utrecht (Austerlitz). In 1818 volgde het Kamp van Zeist onder Soesterberg, dat vanaf 1879 uitgroeide tot een groot oefenkamp voor de genie. In 1860 kwamen in het noordelijk deel van de Leusderheide schietbanen voor de opkomende garnizoensstad Amersfoort. In 1887 kreeg Defensie beschikking over de Leusderheide, die evenals de Vlasakkers bij Amersfoort na de Tweede Wereldoorlog als groot tankoefengebied werd ingericht.

In 1910 kwam bij Soesterberg een vliegveld dat in 1913 de bakermat van de Nederlandse luchtmacht werd. Het vliegveld werd door de Duitsers in 1941 tot een echt vliegveld omgebouwd, dat na de oorlog tot een belangrijke NAVO-basis uitgroeide. In 2008 werd

Boven • Pyramide van Austerlitz met links de Domtoren, aquarel uit 1807 door Otto Howen.

Rechtsonder • Als stichter van Rijsenburg wijst P.J. van Oosthuysse naar het ontwerp van het cirkelvormige kerkplein met op de achtergrond, door het raam, zicht op de kerk St. Petrus Banden. Schilderij uit omstreeks 1810 door J.J. Loose.

deze basis gesloten en overgedragen aan de provincie Utrecht. Eind 2014 kon het gebied voor het publiek geopend worden. Gelijktijdig ging ook het goednieuwe Nationaal Militair Museum open, dat op de plek van de voormalige hangars is gebouwd.

Camp d'Utrecht en de Pyramide van Austerlitz

Het was de jonge Franse generaal Auguste de Marmont die de aanzet gaf tot het grootschalig militair oefenen op de Utrechtse hei, ver weg van de stoffige kazernes in de steden. Op kosten van de regering liet hij een tentenkamp opzetten voor 18.000 man en 3.000 paarden, de helft van het Frans-Bataafse leger in ons land. Napoleon verklaarde hem voor gek. Maar Marmont was overtuigd van zijn gelijk en zette door. Hij wist als eerste het zuivere Utrechtse water aan te boren en te exploiteren voor zijn legermacht. Op het zand verrees achter een rij waterputten een drie kilometer lang en 500 meter breed kamp. Het kamp was zo gepositioneerd dat de haaks op het lange kamp geplaatste middenas precies uitkwam op de Onze-Lieve-Vrouwetoren van Amersfoort. In de as zette Marmont zijn eigen, vijftien kamers tellende luxe tent (zie kaart op p. 206). Bij de Fransen stond het kamp bekend als *Camp d'Utrecht*, de Bataven noemden het hun 'Kamp van Zeist'. Om verwarring met een later kamp te voorkomen houden wij de Franse naam aan.

Tijdens het mooie najaarsweer van 1804 zette Marmont zijn manschappen aan het werk om een gedenkteken op te richten als herinnering aan zijn verblijf op de Utrechtse heide. Geïnspireerd door zijn Egyptische veldtocht met Napoleon in 1798 gaf hij zijn 'Marmontberg' de vorm van een 23 meter hoge getrapte piramide van heideplaggen en met een houten obelisk van 13 meter op de top. De locatie van de Pyramide moet door de Franse genieofficieren bewust bepaald zijn geweest, aangezien de meridiaan ervan precies uitkomt op de Notre Dame van Parijs! Met ronkende teksten op vier stenen plaquettes, droeg Marmont het monument op 12 oktober 1804 officieel op aan Frankrijk en aan de grote heldendaden van Napoleon. In 1805 kreeg het kamp een meer permanent karakter

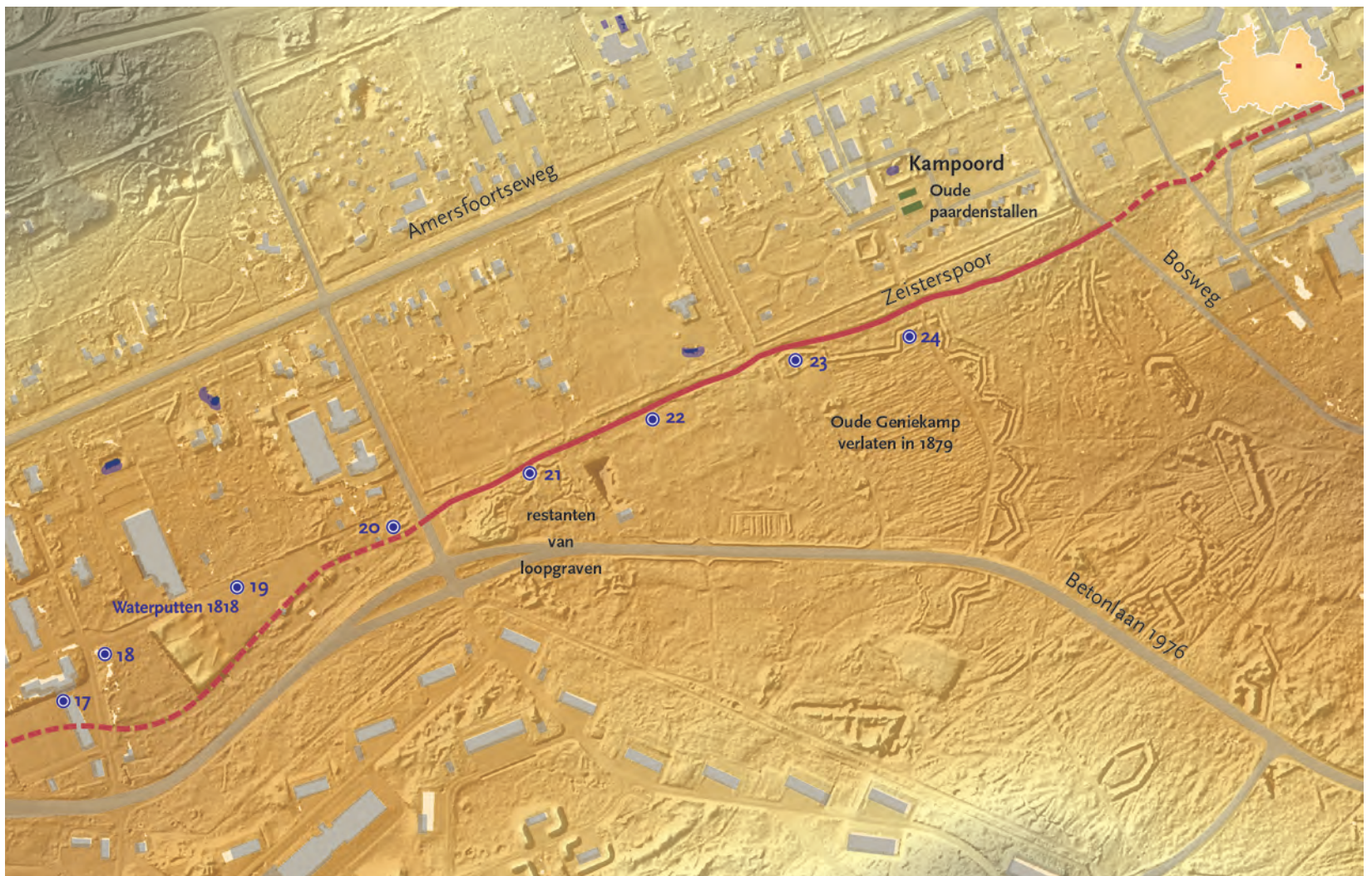
Kaart van het Kamp van Zeist uit 1908 met de begrenzing en de grenspalen uit 1861. Linksonder de *enceinte* van het Geniekamp en rechtsboven de omwalling van het Oude Kamp. Over de Korndorfferlaan, een 17de-eeuwse *sortie* en nu een bospad, loopt het genielijntje naar het kamp.

met de bouw van houten barakken. Per koninklijk decreet van 17 augustus 1806 gaf koning Lodewijk Napoleon het gehucht dat bij het kamp was ontstaan stadsrechten en noemde de nederzetting Austerlitz, naar de plaats in Moravië waar zijn grote broer de Driekeizersslag won. Het gedenkteken kreeg zo de naam 'Pyramide van Austerlitz', tegen de zin van Marmont, die in 1805 definitief was vertrokken. Als Marmont zijn Pyramide met het landgoed Henschoten in 1817 verkoopt, begint een lange periode van verval. Pas in 1894 zou de Pyramide voor het eerst gerestaureerd worden, inclusief de plaatsing van de huidige bakstenen obelisk.

Het gebied tussen Zeist, Driebergen en Woudenberg is vol met herinneringen aan de Franse tijd. De in 2004 met vallen en opstaan gerestaureerde Pyramide van Austerlitz is daarvan het meest tastbare icoon. Uiteraard is er ook het dorp Austerlitz met de Kamperlinie als voorste begrenzing van het *Camp d'Utrecht*. Denk ook aan het fraaie neoclassicistische kerkplein van Rijsenburg, dat in 1810 is aangelegd in opdracht van Petrus Judocus van Oosthuysen, steenrijk geworden door leveranties aan onder meer het leger

van Marmont. Hij was het die aan de zandweg tussen Utrecht en Woudenberg slagerij annex broodbakkerij De Krakeling voor Marmont's mannen bouwde, die later als uitspanning dienst deed.

Verstopt in de Zeister bossen vinden we de Kozakkenput. Deze is mogelijk gegraven als drenkplaats voor de paarden van de Kozakken, bevrijders van de stad Utrecht op 28 november 1813. Nog steeds herkenbaar aan de omwalde rotonde op de kruising van bospaden is de merkwaardige ontginning Wallenberg, in 1797 gesticht door de Fransman Jean Maurice Damblé. Dankzij de overvloedige mestproductie van de Frans-Bataafse troepen wist hij hier in het dorre klapzand een tijd te overleven, om uiteindelijk in 1821 in bittere armoede te overlijden. Ten slotte herinneren vele toponiemen aan de Franse periode. Gedenkt Austerlitz de roemrijke overwinning van Napoleon, dan vormt het rond 1900 aangelegde woonbuurtje Waterloo op de splitsing van de Doornseweg met de Buurtweg de tegenhanger als herinnering aan Napoleons grootste nederlaag.

Met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) is de omwalling van het Oude Geniekamp goed te zien. Ook sporen van allerlei loopgraven en oudere genie-activiteiten vinden we hier terug.

Het Kamp van Zeist

Na zijn terugkeer uit Engeland in 1813 begon de nieuwe koning Willem I direct aan de opbouw van een nationaal leger. Hij handhaafde de Franse dienstplicht en het 'remplaçantensysteem', waarbij dienstplichtigen zich tegen betaling konden laten vervangen door vrijwilligers, meestal ongeletterde armoedzaaiers. Oefengebieden waren hard nodig om een dienstplichtigenleger goed te trainen. De provincie Utrecht was een logische keuze voor een oefenterrein midden in het land, temeer daar rond Utrecht een fortenring werd aangelegd als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

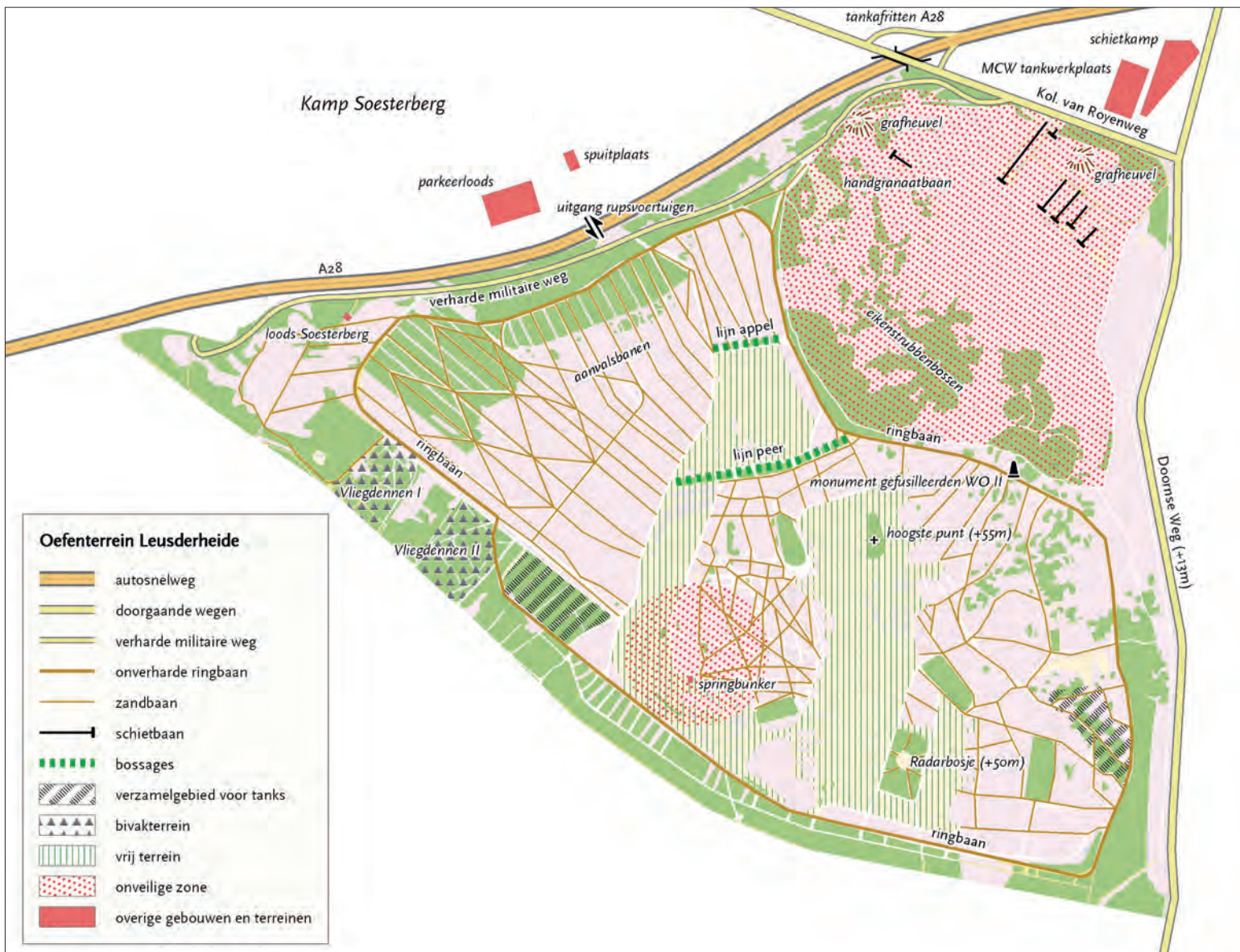
Naar voorbeeld van het Franse kamp verrees op de heide bij Zeist in 1818 een nieuw groot legerkamp, officieel 'Kampveld bij Zeist' geheten, maar al gauw Kamp van Zeist genoemd. Het vier kilometer lange en 700 meter brede kamp kreeg 24 waterputten op lijn en kwam op de 'Domaniale aanhorigheden van het lustslot Soestdijk' te liggen, pal achter de 17de-eeuwse vakkenverkaveling van de Amersfoortseweg. Paleis en de bijbehorende gronden waren een schenking van de regering aan de nieuwe koning als dank voor zijn heldhaftig optreden tijdens de Slag bij Waterloo in 1815.

In het Kamp van Zeist werd, net als in het *Camp d'Utrecht*, aanvankelijk alleen tijdens de zomermaanden geoefend. Dat gebeurde onregelmatig, in de jaren 1818, 1822 en 1828. In dat

laatste jaar waren er grootscheepse manoeuvres met 12.000 man. Door de gebeurtenissen tijdens de Belgische afscheiding in 1830 gebeurde er lange tijd niets in het kamp. Onder Willem III werd het kamp weer in ere hersteld. In 1853 telde de bezetting 4.700 man. Het jaar daarop vonden weer grootscheepse oefeningen plaats, waar veel volk op af kwam. In 1861 kreeg het kamp een definitieve afbakening met hardstenen limietpalen. Er verschenen steeds meer vaste loodsen en barakken, maar tot ver in de 20ste eeuw werd er tijdens de oefeningen gekampeerd.

Geniekamp en oefenterreinen Leusderheide en Vlasakkers

Bij de uitvoering van de Vestingwet van 1874 kwam het zwaartepunt van de verdediging in het centrum van het land te liggen. Daarnaast moest de krijgsmacht versterkt worden met een mobiel veldleger. Het belang van Utrecht en Amersfoort als spoorwegknooppunt was voor een mobiel leger essentieel. Met nieuwe kazernes werden zij dan ook de grootste garnizoenssteden in Nederland. De behoefte aan grotere oefenterreinen werd evident. En die waren volop en goedkoop beschikbaar op de nog woeste heidegronden van de Utrechtse Heuvelrug. Na een eerdere poging in 1856 wist de Minister van Oorlog de Leusderheide in 1872 te huren van een eeuwen-

oude boerenorganisatie. Na opheffing van de Markewet was het de gemeente Amersfoort die in 1887 de staat het recht gaf om gedurende veertig jaar 'één dag per week (uitgezonderd zaterdag en zondag) tussen 7 uur v.m. en 3 uur n.m. hierop oefeningen te doen houden, behalve vuren met scherpe patronen en vergravingen'. Die strenge voorwaarden werden in de 20ste eeuw snel opgeheven. Bij het kamp en in het noorden werden schietbanen aangelegd.

De Vlasakkers kregen in 1876 officieel het predicaat van militair oefengebied. In 1879 verhuisden de mineurs en de sappeurs uit hun oude, noordelijk gelegen kamp naar het Kamp van Zeist. Voor hun nieuwe Geniekamp wierpen de genisten een aarden borstwering (enceinte) met bastions en een stervormige schans op. Nabij het stenen hoofdkwartier kwam een 'Eiffeltoren', een uitkijktoren die 'slechts ter opluistering dient'. Buiten het kamp werd door het Korps Genietroepen (sinds 1881) geoefend in het maken van reeksen loopgraven en schansen. De spoorwegtroepen, die moesten oefenen in het opblazen van spoorrails en bruggen, kregen wat verderop in 1907 een eigen plek, genaamd Kamp Hoogte 50. Een geniespoorlijntje verbond dit kamp met het station Huis ter Heide.

Van beide kampen is nauwelijks iets meer over uit die begintijd. Hoogte 50 werd in 1939 als legervoertuigenpark Kamp Soesterberg

ingericht en werd in de Tweede Wereldoorlog verder uitgebouwd door het *Nazional Sozialistisches Kraftfahrkorps (NSKK)*. Pal eraan toe begin jaren vijftig een MOB-complex (Mobilisatiemagazijn-complex). Het Kamp van Zeist werd daarna ingericht met montagehallen en burelen van de Koninklijke Luchtmacht en met gebouwen voor de Amerikanen. De Amerikaanse school en de hospitaalbunker werden in 1999 omgebouwd voor het Lockerbie-proces, waarbij het terrein een tijdje Schots grondgebied was. Op het door de A28 afgesneden deel van Kamp van Zeist kwamen eind jaren zeventig de Amerikaanse woonwijken *Apollo*, *Mercury* en *Gemini*.

De mobilisatie van 1939 leidde tot veel nieuwe activiteiten op de Heuvelrug. Voor de genie kwam aan de straatweg bij Soesterberg de Dumoulinkazerne, bij de Vlasakkers werd dat jaar de Bernardkazerne geopend, een cavaleriekazerne zonder paardenstallen. Deze kazerne was speciaal gebouwd voor de oefening van pantserwagens. Nederland slaagde er echter niet in om op tijd moderne wapens te krijgen en ging de oorlog in zonder tanks. Duitsers bezetten de Leusderheide en gebruikten die voor opslag van voertuigen en munitie, als oefenterrein voor bommenwerpen en voor het aanleggen van een schijnvliegveld.

De Vlasakkers kregen een uitgebreid stelsel van gecamoufleerde vliegtuigopstelplaatsen. Na 1950 gingen beide terreinen op de schop. De Vlasakkers en de Leusderhei werden grotendeels ingericht als opleidingsterrein voor tanks, met werkplaatsen voor revisie en onderhoud en nieuwe les- en legeringsgebouwen. In 1949 begon men met een klinkercircuit, maar dat werd door de 36 ton zware *Sherman* tanks snel aan gort gereden. Voor de nog zwaardere 48 ton *Centurions* werd geëxperimenteerd met betonkeien, basalt en koperslak, totdat in 1970 in tankasfaltbeton de oplossing werd gevonden.

Het oefencircuit op de Vlasakkers is in de jaren vijftig uitgelegd naar een voorbeeld in het Duitse Trier: rechte en bochtige banen met verschillende breedtes en hellinggraden, banen voor beginners en gevorderden, een achtbaan als eerste oefening, hindernisbaan, waterbak, stelsel van parallelbanen voor rijden in formatie etc.

De Leusderhei werd ingericht als oefenterrein voor zware en lichte rupsvoertuigen. Hier ligt een circuit van gewone zandbanen, van speciale aanvalsbanen en een *free for all* terrein waar tanks overal mogen rijden. In het noordoostelijke deel, dat hoge natuurwaarden kent, werden schietbanen met veiligheidszone aangelegd.

De bijzondere tanktestbaan aan de Richelleweg in hippodroomvorm heeft recentelijk plaats moeten maken voor een bedrijventerrein. Inmiddels heeft Nederland de laatste tanks verkocht en is het stil geworden op de oefenbanen.

Belgenkampen

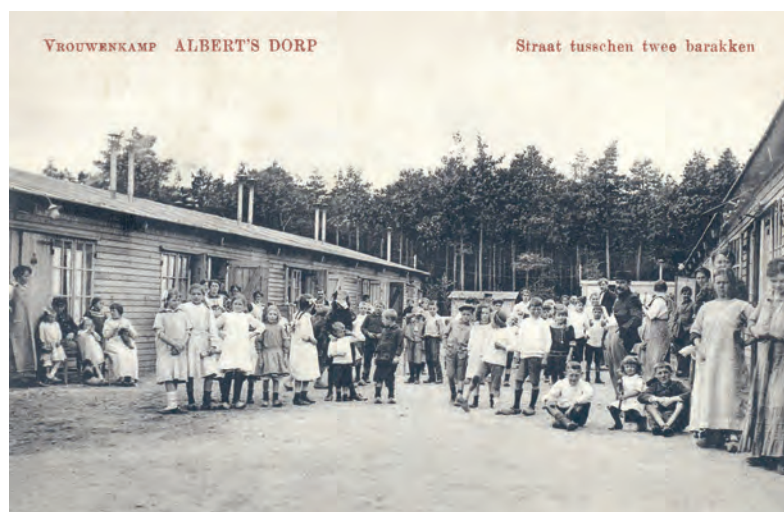
Waar ook niets meer van resteert dan namen en verhalen zijn de Belgische interneringskampen. Nadat Duitsland op 4 augustus 1914 België binnenviel, drie dagen later de onneembaar geachte vesting Luik viel en de Belgische militairen zich binnen de fortenring van Antwerpen hadden teruggetrokken, kwam een enorme vluchtelingenstroom op gang. Ongeveer één miljoen burgers passeerde de Nederlandse grens. Toen op 10 oktober ook Antwerpen viel, kwam nog eens een stroom van 32.000 Belgische soldaten naar ons land.

Als neutraal land was Nederland volgens het Landonzijdigheidsverdrag van 1907 verplicht deze militairen in interneringskampen vast te houden. Aanvankelijk kwamen de meeste Belgen in de vrijwel lege Amersfoortse kazernes terecht, maar na half oktober werd het Kamp van Zeist ingericht met twee barakkenkampen voor elk 6.000 man en het bestaande kamp voor 1.000 man bewakingstroepen. De vrouwen en kinderen die hun man en vader nareisden moesten het doen met smerige boerenschuren waarvoor hoge logiesprijzen werden gevraagd.

Om deze wantoestanden te voorkomen werden in 1916 speciale vrouwenkampen gebouwd, omwille van de goede zeden bewust niet dicht bij de interneringskampen. Aan de straatweg tussen Soesterberg en Amersfoort kwam het Albertsdorp, bij Amersfoort het Elisabethdorp en het Nieuwdorp. Als dank voor de gastvrijheid werd door de Belgische geïnterneerden in 1917 een monument opgericht op de 44 meter hoge Amersfoortse Berg. Het Belgenmonument, een ontwerp van de Belg Huib Hoste met sculptuur van de Nederlander Hildo Krop, werd pas in 1938 officieel onthuld door koning Leopold III.

Franse vluchtelingen en een Duitser

Eind 1918 kwam een nieuwe stroom vluchtelingen, vooral uit het geteisterde Noord-Frankrijk. Ongeveer 5.000 Fransen kregen een plek in het interneringskamp Zeist. Op het Soesterbergse kerkhof

Het Vrouwenkamp Albert's Dorp uit 1916 stond in vak zes van de Amersfoortseweg. In de jaren 1930 kwamen de barakken in gebruik als vakantiekolonie van de Nederlandse Protestantenvond. Na de oorlog werden hier repatrianten uit het voormalig Nederlands-Indië ondergebracht en vervolgens werd het kampeercentrum De Meijerij. Nu worden de huisjes verhuurd aan Poolse werknemers.

herinnert een grafmonument aan de *Refugiés Français morts aux Pays-Bas 1914-1918*. Daarnaast werden ook Britse en Portugese vluchtelingen opgevangen.

Een bijzondere vluchteling was de Duitse keizer Wilhelm II. Duitsland eiste in 1918 zijn aftreden, maar dat weigerde hij. Toen in Berlijn de republiek werd uitgeroepen moest hij wel een goed heenkomen zoeken. Via Spa reisde de keizer met een eigen trein naar Nederland, waar hij na rijp beraad asiel kreeg. In station Maarn aangekomen werd hij opgevangen door graaf Bentinck die hem op Amerongen tijdelijk onderdak aanbood. In 1920 verhuisde de ex-keizer naar Huis Doorn, dat hij had gekocht van Wilhelmina de Beaufort. Nooit zette hij meer een voet op Duitse bodem. In 1941 werd hij in het park van Huis Doorn begraven, begeleid door SS-troepen met een krans van Adolf Hitler op zijn kist.

Vliegekamp Soesterberg 1910-1940

Een landelijke primeur had luitenant W.H. Schukking toen hij in 1908 vanaf de Soester Berg een zweefvlucht maakte van vijftien meter. Twee jaar later richtte de Haagse ondernemer Verwey, die samen met Lugard sinds 1902 een automobielfirma had, de Maatschappij voor Luchtvaart op en huurde hij een 300 ha groot stuk heide om hier 'vliegemonstraties en -wedstrijden te houden, gelegenheid te bieden tot het leren vliegen en later ook tot het fabriceren van vliegmachines'. Tegen de oplopende bosrand verzeen diverse hangars en bezoekertribunes. Het eerste officiële Nederlandse vliegekamp werd op 20 augustus 1910 in Gilze-Rijen geopend. Ede volgde in oktober en Soesterberg was derde met een officiële opening op 11 november 1910. Het ging de firma commercieel niet voor de wind en begin 1912 was men failliet. In 1913 kocht de Staat der Nederlanden het vliegeterrein voor de nieuw opgerichte Luchtvaartafdeling van het Nederlandse leger. Met vier militaire vliegers en één vliegtuig, de gehuurde 'Brik' van Martinus van Meel, werd Soesterberg de bakermat van onze militaire luchtvaart.

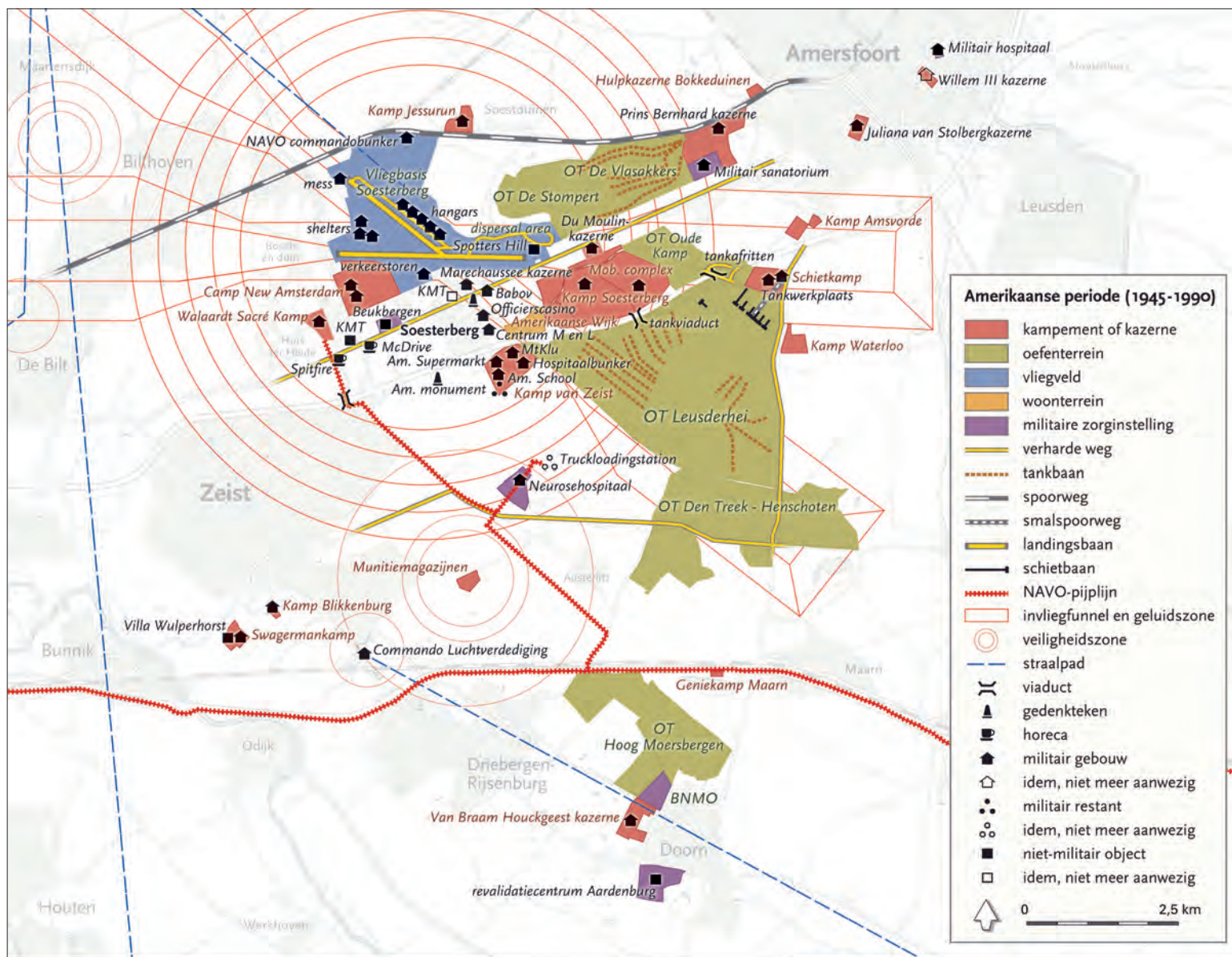
Soesterberg had nog twee andere primeurs: de eerste parachutesprong in Nederland (1919) en de oprichting van de eerste lijndienstmaatschappij ter wereld in datzelfde jaar. De lijndienst tussen Londen en Soesterberg was echter geen succes en werd in 1920 overgenomen door Schiphol als opkomende nationale luchthaven. Ondertussen was het inwonertal van het dorpje Soesterberg verdubbeld. Eind jaren dertig telde het vliegveld 26 hangars, waarvan één uit 1928 nog resteert, als oudste van ons land. Maar het vliegveld was nog altijd niet verhard, wat grote stofoverlast gaf. Net als de eerste militaire kampen op de Heuvelrug was het vooroorlogse vliegveld Soesterberg een grote publiekstrekker. Speciaal voor de vele vliegfeesten werden ruime 'autokampen' ingericht om de gemotoriseerde bezoekers op te vangen.

Fliegerhorst 1940-1945

Dit recreatieve aspect verdween toen op 15 mei 1940 de Duitse *Luftwaffe* het vliegveld ongeschonden in handen kreeg: 'Das ist kein Flugplatz, das ist ein Sahara'. Het tot stoffige zandvlakte verworpen vliegveld werd meteen aangepakt als uitvalsbasis voor

zware bommenwerpers. *Fliegerhorst* Soesterberg ging een hoofdrol vervullen in de Slag om Engeland. In korte tijd verrees een modern vliegveld met drie verharde start- en landingsbanen in A-vorm, rolbanen en opstelplaatsen (*Luftparken*) voor bommenwerpers en jagers, verscholen in de bossen rond het vliegveld. Vooral het oostelijke *Luftpark* strekte zich tot ver in de Vlasakkers uit. Contouren van deze *Splitterboxen*, rechthoekige parkeerplaatsen beschermd door een aarden of betonnen wal, vinden we nog op diverse plaatsen, evenals een twaalfal bluswatervijvers en waterkelders langs de rolbanen. Het aantal vliegtuigen lag gemiddeld op honderd. De startbanen zelf bestonden uit gestabiliseerd zand met een laag bitumen, dat groen werd geschilderd ter camouflage. De baan langs de hangars kreeg een klinkerbestrating. De zandvlakte werd bekleed met graszoden.

Treinladingen mest moesten de grond geschikt maken voor de eigen voedselproductie. In de hangarstrip kwamen een verkeersleiding- en een telefoonbunker, via een ondergrondse gang verbonden met enkele brandstofbunkers. Met de bouw van het nieuwe Nationaal Militair Museum zijn deze verloren gegaan.

Links - Onlangs is het 'Verbandgebouwtje' bij de herinrichting van het terrein bij het nieuwe Nationaal Militair Museum grondig 'gerestaureerd'. De eer dat het hier gaat om het oudste luchtvaartgebouwtje van ons land (1910) is twijfelachtig geworden.

Rechts - Het uit de tijd van Verwey & Lugard stammende kantoorgebouwtje annex zichtplatform voor de pers tijdens vliegshows (1910-1911) stond bekend als 'Verbandgebouwtje' en werd in de jaren 1950 grondig verbouwd. Het had onder meer een functie gehad als theehuis en bureel van de dominee en later was het nog een tijd in gebruik als lesgebouwtje.

Het noordelijk deel werd bestemd voor munitiedepots. Hier vinden we ook een schietbaan. Dichtbij is een monument opgericht voor de 33 hier gefusilleerde verzetsstrijders. Tussen de 3.000 en 5.000 Duitsers waren op en rond het vliegveld gelegerd. Voor het legeren van de manschappen verrezen verspreid in de bossen rond het vliegveld drie *Waldlager*, kampen die als boerendorpjes werden gecamoufleerd in Duitse *Heimatstil*. Het huidige Walaardt-Sacré-kamp in Huis ter Heide, met officiersmess in vakwerkstijl, is de enige die nog over is. Uniek voor ons land is de Officierscasino uit 1941 aan de Kampweg in Soesterberg: een voor de camouflage in donker baksteen uitgevoerd gebouw met travertijnen vensteromlijstingen, in kenmerkende *Luftwaffe*-architectuur naar ontwerp van de Berlijnse architect Hans Schiffers. Het *Wehrmachtshheim*, ook wel *Soldaten-* en *Fliegerheim* genoemd, heeft een indrukwekkende marmere hal, een theaterzaal, eetzaal en gelagkamers. Onder de grond bevonden zich schuilkelders in zwaar bewapend beton, een kegelbaan en een wijnkelder.

NAVO-vliegbasis 1951-1994

In 1944 werd het Duitse vliegveld zwaar gehavend door drie geallieerde bombardementen. Wat nog overeind stond bliezen Duitse *Sprengkommando's* in april 1945 op. Een maand later werd het vliegveld bevrijd door de Canadezen. Na het puinruimen en egaliseren van de vele bomkraters begon in 1947 de wederopbouw met het plaatsen van zeven grote Engelse T2-hangars (in 2014 allemaal gesloopt) en de bouw van een radio-radarwerkplaats in het noordelijk deel (in 2012 gesloopt). In de periode van schaarste aan alles werd voor de dichtbijverdediging een zestal *Staghound MK III* tanks met de koepel van een *Crusader*-tank ingegraven. De taxibanen kregen V-vormige opstelplaatsen, de noord-zuidbaan kwam buiten gebruik.

Soesterberg kreeg op 31 augustus 1951 de status van NAVO-basis en werd weer operationeel. Een forse bouwcampagne volgde met diverse loodsen, dienstgebouwen en een administratiegebouw. Vanwege de zonrichting verrezen in 1952 aan de zuidzijde een nieuwe verkeerstoren en brandweerkazerne. In 1953, het jaar van de oprich-

ting van de Koninklijke Luchtmacht, werden de laatste *Spitfires* vervangen door drie squadrons *Gloster Meteors*. Voor de nieuwe straaljagers werden ongeveer 34 achthoekige betonnen opstelplaatsen (*dispersals*) verspreid over het terrein aangelegd. Vooral in het oostelijk deel (*Middle* en *Far East*) heeft dit een kenmerkend luchtmachtlandschap opgeleverd. Door verlenging van de oost-westbaan in 1953 ontstond een doorsnijding van de Montgomeryweg. Nog lang

Afscheid van de laatste Amerikaanse F15's voor de Zuluhel op vliegbasis Soesterberg. Links twee vliegtuigshelters met gesloten schuifdeuren.

waarbij er 'echt iets aan de hand was'. De Zuluhal is in ons land de enige in haar soort en bezit de grootste kanteldeuren van Europa. Het wordt beschouwd als een zeldzaam icoon uit de Koude Oorlog.

Een derde bouw golf voltrok zich kort na de Zesdaagse Oorlog van 1967, toen de kwetsbaarheid van de *in flight line* opgestelde onbeschermde vliegtuigen bleek en de USAF in 1969 overschakelde op *F4 Phantoms*. Voor deze straaljagers werden in *Camp New Amsterdam* 18 betonnen vliegtuigshelters gebouwd, evenals een *Hush House* waarin straaljagers beschermd konden proefdraaien. Helaas moest dit bijzondere object in 2014 wijken voor een ecologische corridor. Na de komst van de eerste F15's in 1978 verzezen op het middenterrein nog eens 17 iets ruimere *Hardened Aircraft Shelters*. Uit die tijd dateren ook de 'iglo's', een serie munitiemagazijnen in het noordelijk deel. Langs de zwaarbewaakte afrastering van de basis kwamen tientallen betonnen observatieposten. Personeelschuilplaatsen (PS) en groepsschuilplaatsen (APS) moesten de militairen bij een atoomaanval enkele weken beschermen tegen de eerste *fall out*. Naast talloze dienstgebouwen en een groot brandstofdepot (Kerosineheuvel) werden tot in de periode 1987-1991 deze schuil- en observatiebunkers doorgebouwd.

Een waar icoon van de Koude Oorlog is de zware betonnen commandobunker 600 op het shelterterrein, geheel bestand tegen NBC-aanvallen (nucleair, biologisch, chemisch). In de jaren tachtig waren er ongeveer 1.600 Amerikanen gelegerd, met hun gezinnen erbij ongeveer 3.500 personen. Met hun blad *The Interceptor*, hun eigen *Radio Soesterberg*, hun *highschool*, *supermarket*, *base chapel*, *barbecue* en woonwijken *Gemini*, *Apollo* en *Mercury* vormden zij een apart wereldje. Ook de opening van de eerste McDrive in 1987 aan de straatweg bij Huis ter Heide was geen toeval. In 1968 werden de Nederlandse squadrons opgeheven, maar de Amerikanen bleven, tot 1994. Het officiële afscheid vond plaats rond het zenuwcentrum van het enige Amerikaanse squadron op Nederlandse bodem, de Zuluhal.

Park Vliegbasis Soesterberg 2014

De val van de Berlijnse muur in 1989 markeerde het eind van de Koude Oorlog en maakte de Amerikaanse aanwezigheid overbodig. Nog in 1992 kwam op *Camp New Amsterdam* de *Avionics* gereed, een grote Amerikaanse commandobunker met twee meter dikke muren en dubbele stalen deuren. In 2007 werden alle militaire activiteiten op de vliegbasis beëindigd. Een jaar later volgde de officiële overdracht aan de provincie Utrecht. Van de in totaal acht militaire vliegbases zijn er anno 2014 nog drie over (Leeuwarden, Gilze-Rijen en Volkel). Is Deelen bij Arnhem de belangrijkste vliegbasis voor het Duitse militaire erfgoed, dan is Soesterberg dat voor het erfgoed uit de Koude Oorlogperiode. De ambitie om dit 'erfgoed van de angst' te midden van de bijzondere natuur voor het publiek te ontsluiten is een precare opgave en zal geleidelijk aan gebeuren. Eind 2014 is na ruim een eeuw militair vliegveld, vliegveld en vliegbasis het Park Vliegbasis Soesterberg opengesteld voor het publiek. Over de grootste militaire landingsbaan van ons land kan men nu fietsen, in een enkele shelter huizen schapen en de schuilplaatsen zijn overgenomen door vleermuizen.

Kamp Amersfoort, oefening in gedenken

Na de mobilisatie van 28 augustus 1939 verrees aan de westkant van Amersfoort een zestal barakkenkampen voor de legering van infan-

De groep van 17 *Hardened Aircraft Shelters* met in het midden de lichte strip van de derde Duitse baan, situatie anno 2009. Met de omvorming naar Park Vliegbasis Soesterberg is deze baan dwars door het sheltergebied uitgekapt en zijn er veel betonbanen opgerold.

teriebataljons die de Grebbelinie moesten verdedigen. Een van de kampen, de Boskamp aan de Laan 1914 bij Leusden, werd in 1941 door de Duitsers omgebouwd tot *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*, beter bekend als Kamp Amersfoort. Hier hebben 35.000 mensen gevangen gezeten, waarvan er 22.000 zijn doorgestuurd naar de vernietigingskampen, 700 gevangenen zijn bezweken aan ontberingen en 430 zijn gefusilleerd. Nu is het ingericht als gedenkplaats en is er een nieuw bezoekerscentrum gekomen.

Met het afnemen van de militaire oefeningen door onder meer de totale opheffing van de tankdivisies, neemt het gedenken op het centrale deel van de Heuvelrug toe. Daarvoor is Kamp Amersfoort de belangrijkste plek. Maar ook de vele in het gebied voorkomende gedenktekens en oorlogsmonumenten herinneren aan het militaire bedrijf dat hier twee eeuwen heeft geoefend. Ook het Nationaal Militair Museum vervult hierin een eigen rol.